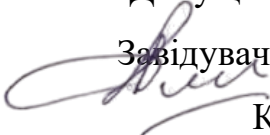

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

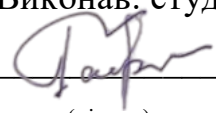
 Карсканова С.В.

(підпис)

«_10_» __12____2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ПІДЛІТКІВ

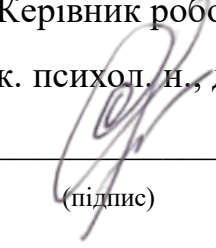
Виконав: студент групи 6551м

 Глухов І.О.

(підпис)

Керівник роботи:

к. психол. н., доцент

 Литвиненко І.С.

(підпис)

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Гарант освітньої програми
_____ Литвиненко І.С.
(підпис)
« 05 » _____ 09 _____ 2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Студенту Глухову Ігорю Олеговичу

1. Тема роботи: Психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків
Керівник роботи к. психол. н., доцент Литвиненко Ірина Сергіївна
Затверджені наказом ректора № 967-уч від «5» вересня 2025 року
2. Термін подання роботи: 1 грудня 2025 р.
3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.
4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):
Теоретико-методологічні засади дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків;
Організація емпіричного дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків;
Емпіричний аналіз психологічних детермінант правової соціалізації підлітків та напрямки її оптимізації.
5. Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 11 слайдів, з висвітленням таких питань як об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (2 слайди), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (5 слайдів), висновки (1 слайд).
7. Дата видачі завдання «5» вересня 2025 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

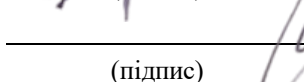
Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	01.09.2025	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	10.09.2025	
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	10.09.2025-15.09.2025	
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	15.09.2025-30.09.2025.	
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (констатувальний експеримент).	30.09.2025-10.10.2025	
6.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.10.2025 - 31.10.2025	
7.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (формульальний експеримент).	31.10.2025-10.11.2025	
8.	Написання Розділу 3. Подання на перевірку	10.11.2025-22.11.2025	
9.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку. Перевірка роботи на академічну доброчесність	22.11.2025-25.11.2025	
10.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	25.11.2025-28.11.2025	
11.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	28.11.2025-01.12.2025	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	01.12.2025-08.12.2025	
13.	Захист роботи	15.12.2025-25.12.2025	

Студент

 (підпис)

Глухов І. О.

Керівник роботи

 (підпис)

Литвиненко І.С.

АНОТАЦІЯ

Глухов І.О. «Психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків». Кваліфікаційна робота зі спеціальності 053 «Психологія», освітньої програми «Психологія». Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. 90 сторінок.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному виявленні психологічних детермінант правової соціалізації підлітків. Уточнено зміст поняття «правова соціалізація підлітків» у контексті сучасних соціокультурних викликів, окреслено її структуру як процесу засвоєння правових норм, цінностей і моделей поведінки, що опосередковується емоційною сферою, особливостями самосвідомості та системою міжособистісних стосунків. Охарактеризовано підлітковий вік як чутливий період становлення правосвідомості, у якому поєднуються потреба у самостійності, прагнення до самоствердження та висока вразливість до групового тиску.

Емпіричне дослідження проведено на вибірці з 36 учнів. Використано такі методики: тест стресостійкості І. Усатової, методика «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла, шкала самооцінки М. Розенберга, методика «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. Ковальова, а також методи математико-статистичної та якісної обробки даних. На констатувальному етапі виявлено переважання зниженої стресостійкості, низького й середнього рівнів емоційного інтелекту, нестійкої та заниженої самооцінки, підвищеної загальної агресивності, що створює несприятливі умови для ефективної правової соціалізації.

Розроблено та впроваджено авторську тренінгову програму з 10 занять, спрямовану на розвиток стресостійкості, емоційної саморегуляції, емпатії, адекватної самооцінки й ненасильницьких стратегій розв'язання конфліктів. На контрольному етапі зафіксовано зростання рівнів стресостійкості та емоційного інтелекту, позитивну динаміку самооцінки та зниження показників загальної агресивності у підлітків.

Наукова новизна роботи полягає в уточненні змісту поняття правової соціалізації підлітків, систематизації її психологічних детермінант та емпіричному підтвердженні їхнього комплексного впливу на формування правової поведінки. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання розробленої тренінгової програми і психологічних рекомендацій у роботі практичних психологів, соціальних педагогів та класних керівників закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: правова соціалізація підлітків, психологічні детермінанти, стресостійкість, емоційний інтелект, самооцінка, агресивна поведінка, тренінгова програма.

ANNOTATION

Hlukhov I. Psychological Determinants of Adolescents' Legal Socialization. Qualification thesis in specialty 053 «Psychology», educational programme «Psychology». Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 90 pages.

The aim of the research is to theoretically substantiate and empirically identify the psychological determinants of adolescents' legal socialization. The content of the concept «legal socialization of adolescents» is specified in the context of contemporary socio-cultural challenges; its structure is outlined as a process of acquiring legal norms, values and behavioural models mediated by the emotional sphere, the specifics of self-consciousness and the system of interpersonal relations. Adolescence is characterised as a sensitive period in the development of legal consciousness, in which the need for autonomy, the striving for self-assertion and a high vulnerability to group pressure are combined.

The empirical study was conducted on a sample of 36 students. The following methods were used: I. Usatova's Stress Resistance Test, N. Hall's «Emotional Intelligence Diagnosis» technique, M. Rosenberg's Self-Esteem Scale, the «Aggressive Behaviour» technique by Ye. Ilyin and P. Kovalov, as well as methods of mathematical-statistical and qualitative data analysis. At the ascertaining stage a predominance of reduced stress resistance, low and medium levels of emotional intelligence, unstable and low self-esteem, and increased general aggressiveness was revealed, which creates unfavourable conditions for effective legal socialization.

An original 10-session training programme was developed and implemented, aimed at developing stress resistance, emotional self-regulation, empathy, adequate self-esteem and non-violent conflict resolution strategies. At the control stage an increase in stress resistance and emotional intelligence levels, positive dynamics of self-esteem and a decrease in general aggressiveness indicators among adolescents were recorded.

The scientific novelty of the thesis lies in clarifying the content of the concept of adolescents' legal socialization, systematizing its psychological determinants and

empirically confirming their complex influence on the formation of legal behaviour. The practical significance of the obtained results consists in the possibility of using the developed training programme and psychological recommendations in the work of school psychologists, social pedagogues and form teachers in general secondary education institutions.

Keywords: legal socialization of adolescents, psychological determinants, stress resistance, emotional intelligence, self-esteem, aggressive behaviour, training programme.

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ	15
1.1. Правова соціалізація особистості в контексті сучасної психологічної науки	15
1.2. Підлітковий вік як критичний період становлення правосвідомості та правової поведінки	20
1.3. Психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків	26
Висновки до першого розділу	31
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ	33
2.1. Характеристика вибірки досліджуваних і бази емпіричного дослідження	33
2.2. Психодіагностичний інструментарій вивчення правової соціалізації та її психологічних детермінант	34
2.3. Методи кількісної та якісної обробки емпіричних даних	36
Висновки до другого розділу	47
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА НАПРЯМКИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ	49
3.1. Психологічні умови та механізми оптимізації правової соціалізації підлітків	49
3.2. Аналіз правової соціалізації підлітків та її психологічних детермінант	56
3.3. Психологічні рекомендації щодо підвищення ефективності правової соціалізації підлітків у освітньому та сімейному середовищі	63
Висновки до третього розділу	68
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні трансформації українського суспільства, ускладнені зростанням соціально-економічної напруги та інформаційною перенасиченістю, істотно змінюють умови соціалізації підлітків. Правова невизначеність, суперечливість між цінностями та реальними практиками, поширення девіантних і делінквентних моделей поведінки в молодіжному середовищі посилюють ризики деформації правосвідомості та формування стійких дефектів правової соціалізації. У цих умовах проблема вивчення психологічних детермінант правової соціалізації підлітків набуває особливої значущості як у теоретичній, так і в практичній площинах.

У наукових працях Т. Алексєєнко, І. Беха, Н. Максимової, Н. Токаревої, О. Янкович, О. Парути, Ю. Ємець, Л. Вольнової, Н. Кошової, С. Дмитрієвої, Л. В. Могілевського, М. Мацуляк та інших дослідників соціалізація розглядається як складний, багатовимірний процес входження особистості у систему суспільних відносин, засвоєння нею норм, цінностей і зразків поведінки. Окремим напрямом наукових досліджень є правова соціалізація, що пов'язана із засвоєнням правових норм та формуванням правосвідомості особистості.

Аналіз психологічних, соціально-педагогічних та юридичних досліджень свідчить, що підлітковий вік є критичним періодом становлення правосвідомості та правової поведінки. Саме в цей час інтенсивно формуються почуття дорослості, прагнення до самостійності, здатність до моральних узагальнень, переорієнтація на групу однолітків, відбувається перебудова ціннісно-сислової сфери. Разом із тим підлітковий вік характеризується емоційною нестійкістю, імпульсивністю, конфліктністю, що за несприятливих умов соціального середовища (неблагополучна сім'я, асоціальні групи, високий рівень криміногенності, досвід соціальної та правової несправедливості) створює ґрунт для деформації правової соціалізації.

У працях українських дослідників окреслено низку чинників, які сприяють виникненню девіантної та делінквентної поведінки підлітків: дефекти

сімейного виховання, соціальна депривація, належність до антисоціальних груп, конфліктні стосунки з дорослими, неефективні педагогічні впливи, негативний вплив медіасередовища, а також індивідуально-психологічні особливості (неадекватна самооцінка, зовнішній локус контролю, низький рівень саморегуляції, агресивність, емоційна нестійкість). Разом із тим, попри наявність значної кількості робіт, дотичних до проблем девіантної поведінки, соціалізації й правопорушень неповнолітніх, недостатньо системно вивченими залишаються саме психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків як цілісна багаторівнева система.

Потребують подальшого розкриття питання співвідношення індивідуально-психологічних, сімейних, групових та макросоціальних чинників у структурі правової соціалізації, механізми їхньої дії у підлітковому віці, а також психологічні умови профілактики дефектів правової соціалізації. Особливої актуальності набуває завдання розробки й апробації психолого-педагогічних заходів, спрямованих на підтримку правомірної поведінки, розвиток правосвідомості, внутрішнього локусу контролю та відповідальності підлітків в умовах сучасних суспільних викликів.

Отже, актуальність обраної теми зумовлена суперечністю між нормативною значущістю правової соціалізації й недостатньою теоретичною та практичною розробленістю питання психологічних детермінант цього процесу. Потребою в науково обґрунтованих психолого-педагогічних підходах до профілактики дефектів правової соціалізації та підтримки правомірної поведінки підлітків.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному виявленні психологічних детермінант правової соціалізації підлітків.

Об'єкт дослідження – правова соціалізація підлітків.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що правова соціалізація підлітків зумовлена комплексом взаємопов'язаних психологічних детермінант, таких як особливості «Я-образу», самооцінки, саморегуляції, емоційно-вольової сфери, специфікою сімейних стосунків, характером взаємодії в групі однолітків і соціальним середовищем загалом. За умов цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу спрямованого на розвиток відповідальності, правосвідомості та конструктивних форм поведінки, можливе зниження рівня девіантних проявів і посилення правомірної поведінки підлітків.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких основних завдань дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до розуміння соціалізації та правової соціалізації особистості, уточнити зміст і структуру правової соціалізації підлітків;
2. Охарактеризувати підлітковий вік як критичний період становлення правосвідомості та правової поведінки, виявити вікові психологічні особливості;
3. Розробити програму емпіричного дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків;
4. Розробити й апробувати психолого-педагогічні рекомендації та/або програму профілактики дефектів правової соціалізації підлітків;

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, порівняння, узагальнення й систематизація філософської, психологічної, педагогічної, юридичної літератури з проблеми правової соціалізації та девіантної поведінки;
- емпіричні: психодіагностичні методики для вивчення правосвідомості, ставлення до правових норм, схильності до девіантної поведінки, особливостей «Я-образу», самооцінки, емоційно-вольової сфери; опитування, анкетування, бесіда, спостереження;

- методи кількісної та якісної обробки даних: описова статистика, кореляційний аналіз, порівняння показників за допомогою відповідних критеріїв математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- уточнено зміст поняття «правова соціалізація підлітків» у контексті сучасних соціокультурних змін та психології девіантної поведінки;
- конкретизовано й систематизовано психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків як багаторівневу систему індивідуально-психологічних, сімейних, групових та макросоціальних чинників;
- розроблено програму правової соціалізації підлітків психологічні рекомендації щодо профілактики дефектів правової соціалізації підлітків.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання розробленого діагностичного комплексу, емпірично обґрунтованих висновків та рекомендацій у діяльності практичних психологів. Матеріали дослідження можуть бути покладені в основу тренінгових програм профілактичного спрямування, використані при розробці спецкурсів і методичних посібників з проблем правової соціалізації підлітків.

Апробація результатів дослідження: Основні положення кваліфікаційної роботи доповідалися на I наукових читаннях «Актуальні питання теорії та практики медсестринства, громадського здоров'я та психології в умовах сучасності» (м. Миколаїв, 28 лютого 2025 року), «Формування правової свідомості у сучасних підлітків» (с. 92-94) та висвітлено в 1 публікації – електронному збірнику матеріалів конференції.

База й організація дослідження: дослідження проводилось на базі закладу загальної середньої освіти №29 м. Миколаїв. У дослідженні брали участь 36 учнів 11-х класів.

Структура магістерської роботи робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок друкованого

тексту, з яких основний зміст – 72 сторінки. Список використаних джерел включає 55 найменувань. Робота містить 9 таблиць, 8 схем.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

1.1. Правова соціалізація особистості в контексті сучасної психологічної науки

Проблема правової соціалізації посідає значне місце у сучасних психологічних, педагогічних і юридичних дослідженнях, оскільки саме вона пояснює, яким чином норми права «врастають» у внутрішній світ людини і перетворюються на реальні регулятори поведінки. Правова соціалізація, як специфічний вимір загального процесу соціалізації, пов'язана із засвоєнням індивідом правових норм, цінностей та зразків юридично значущої поведінки, з формуванням правосвідомості та правової культури.

У науково-методичному посібнику Т. Алексеєнко соціалізація особистості розглядається як «складний, неоднозначний процес входження людини в суспільство, що містить як можливості, так і ризики для її розвитку» [1, с. 26]. Т. Алексеєнко зауважує, що соціалізація завжди опосередковується якістю соціального середовища, а також індивідуальними особливостями суб'єкта. Вона підкреслює подвійний характер соціалізації, з одного боку – адаптація до існуючих норм, з іншого – можливість творчої самореалізації та критичного переосмислення соціального досвіду.

Цю думку розвиває О. Парута, яка підкреслює активний, ціннісно насичений характер соціалізації «соціалізація – це не просто передача знань, це складний процес навчання суспільного досвіду, укріплення усталених ціннісних детермінант як внутрішніх імперативів особистості» [38, с. 93].

Таким чином, уже на загальнотеоретичному рівні соціалізація постає не як одномірна «передача» норм від суспільства до індивіда, а як процес їхнього глибинного засвоєння, інтеріоризації та перетворення на внутрішні імперативи поведінки. Це безпосередньо стосується правової соціалізації, де йдеться не

просто про знання законів, а про внутрішнє прийняття правових норм як особистісно значущих.

Важливий напрямок аналізу правової соціалізації окреслюють роботи І. Коваленко, Є. Бурмака. І. Коваленко тлумачить правову соціалізацію як процес формування правової культури, в якому інтегруються правові знання, ціннісні орієнтації щодо права і реальні поведінкові стратегії. Вона підкреслює, що правова культура – це не лише рівень обізнаності щодо законодавства, а й міра поваги до права, готовність співвідносити власні вчинки із загальнообов'язковими нормами, усвідомлення значення прав людини та громадянина [20]. Є. Бурмака, у свою чергу, звертає увагу на проблемних аспектах правової соціалізації в умовах трансформації українського суспільства та реалізації принципу верховенства права. Науковець зазначає, що «суперечливість правозастосовчої практики, недовіра до інститутів влади, корупційні ризики підривають довіру громадян до права як до справедливого регулятора соціального життя й створюють додаткові бар'єри для формування зрілої правової свідомості» [8, с. 81].

У підручнику «Юридична психологія» О. Бандурки правова соціалізація розглядається у ширшому контексті юридичної психології, яка вивчає закономірності відображення правової дійсності в психіці людини [54]. О. Бандурка детально аналізує структуру правосвідомості, роль правової установки, уявлень про справедливість, відповідальність, покарання і винагороду. Зазначається, що правосвідомість виконує функцію внутрішнього посередника між зовнішньою системою права і конкретними вчинками людини, а отже, є ключовим психологічним механізмом правової соціалізації [54].

Центральне місце правосвідомості у структурі правової соціалізації переконливо демонструє Л. Бондаренко, яка досліджує правові уявлення неповнолітніх. Вона наголошує, що «в процесі пізнання індивідом соціальних та правових норм у нього формуються соціально-правові уявлення: про рівень злочинності у суспільстві; про правомірні та протиправні способи досягнення бажаного; про принципи взаємовідносин людей у суспільстві; про правові

позиції інших людей, з урахуванням яких індивід будує свою поведінку. Вони складають правосвідомість особистості. Категорія правосвідомості є одним з найважливіших понять юридичної психології. Правосвідомість особистості являє собою сукупність її психологічних властивостей, що обумовлюють відображення явищ соціально-правової дійсності та детермінують юридично значущу поведінку» [6].

Узагальнюючи ці позиції, можна стверджувати, що правова соціалізація у психологічному плані постає як процес становлення правосвідомості – цілісної системи знань, уявлень, цінностей і установок, які визначають юридично значущу поведінку.

Окремий методологічний ракурс пропонує Д. Грищук, який розглядає громадянську соціалізацію молоді крізь призму акмеологічного підходу. Такий підхід посилює суб'єктний вимір правової соціалізації, підкреслює її зв'язок із самореалізацією, життєвими цілями й громадянською активністю [14].

Важливим внеском у розуміння механізмів правової соціалізації є праця Г. Дідківської, присвячена праву як фактору соціалізації особистості. Науковець у своїх дослідженнях показує двосторонній характер правової взаємодії між особою та суспільством: право не лише впорядковує соціальні відносини й задає рамки допустимості, а й стає предметом оцінювання, інтерпретацій та очікувань з боку суб'єкта [15].

Вплив громадськості, суспільства, держави на особу через правові принципи як елемент правової соціалізації не викликає заперечень. Зворотній процес викликає дискусію. Його сутність вдало описує Г. Дідківська, вказуючи, що «оцінюючи суспільство, його членів та себе, взаємні вимоги, норми поведінки та спілкування, декларовані ідеали та моральні принципи, людина керується принципами та уявленнями про реально діючу в суспільстві систему правовідносин та пов'язаними з нею суб'єктивними очікуваннями. Постійне порівняння очікуваного, дійсного та реального провокує двозначність буття людини, вносить у нього конфлікт і дисфункції. Людина намагається впорядкувати існуючий навколо неї світ економіки, політики та права

відповідно до своїх нормативних бачень. Таким чином, в ході правової взаємодії макро– та мікросистем суспільство впливає на особу, а особа – на суспільство» [15, с. 216].

Значний внесок у розуміння соціально-психологічних ризиків правової соціалізації роблять дослідження Ю. Ємець, Л. Могілевського, В. Пивоварової, С. Яковенка, Н. Максимової, Л. Мороз та Л. Мороз. Ю. Ємець аналізує соціально-психологічні детермінанти виникнення дефектів правової соціалізації підлітків, наголошуючи на ролі групи однолітків, якості сімейних взаємин, впливі мас-медіа. Особливо важливою для нашого дослідження є її ідея про те, що підліток орієнтується не лише на формальні правові норми, а й на очікування значущих інших, групові стандарти й оцінки, які нерідко вступають у суперечність із офіційним правовим дискурсом [17].

Л. Могілевський систематизує «дефекти правової соціалізації», які призводять до девіантної поведінки підлітків, і виділяє кілька ключових груп чинників «1) недоліки сімейного виховання – відчуження в родині, неблагополучна сім'я, відтворення руйнівних форм поведінки, які підлітки спостерігали у власних родинях (недостатня підтримка з боку батьків, скандали батьків, фізичні покарання підлітків, що призводять до виховання запальності, підвищеної збудливості, нестриманості); 2) нагромадження дефектів виховання: порушення розвитку емоційної сфери, слабкість механізмів волі, бідність емоційного життя, егоїзм, інфантилізм, несформованість правосвідомості; 3) дефекти соціалізації – групування з раніше засудженими, які мають досвід антисоціальної поведінки, не працюють, не навчаються, зловживають алкоголем або наркотиками. У сучасних умовах під впливом змін в економіці у підлітків усе більш помітні тенденції накопичення, що сприяє розвитку цінності збагачення. Розкрадання, крадіжки стають важливою установкою в злочинних підліткових групах; 4) дефекти педагогічних впливів: неповага в школі, конфлікти з учителями, презирство з боку благополучних однолітків, булінг, синдром тривожного очікування, невпевненості в собі, породжений систематичними навчальними неуспіхами; 5) дефекти засобів масової

інформації – негативний вплив і не контрольованість інформаційних потоків» [32, с. 283].

В. Пивоварова, аналізуючи порушення соціалізації особистості в підлітковому віці, наголошує на ключовій ролі ціннісного виміру «у структурі соціалізації особистості підлітка провідною ланкою, що регулює відповідність його дій, мотивів та інтересів є цінності, вибір яких залежить від соціально-психологічних чинників (матеріальні умови життя, індивідуальні особливості, якість навчально-виховного впливу школи, сім'ї та інших інститутів соціалізації особистості)» [41, с. 266].

Об'єктивні умови правової соціалізації прямо пов'язані з обставинами життя людини. Несприятливими для розвитку особистості (віктимогенними) умовами виявляються ті, які породжують ризики для позитивного перебігу правової соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення держави. Успішна правова соціалізація потребує врахування усіх можливих обставин, які мають вплив на становлення особистості в умовах сучасності. О. Парута зазначає «суспільного ризику» як феномена, здатного внести корективи в правове життя суспільства. В наш час необхідно зміцнювати та розвивати внутрішній потенціал сім'ї, що дозволить їй виконувати численні суспільно значимі функції, з-поміж яких демографічна, соціалізаційна, культурна, функція стабілізації соціального здоров'я тощо» [39, с. 80].

Навчальний посібник С. Яковенка, Н. Максимової, Л. Мороз, Л. Мороз «Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання» доповнює цю картину, демонструючи, що злочинність неповнолітніх є своєрідним «індикатором» збоїв у системі правової соціалізації [55]. Науковці показують, як поєднання дефіцитів сімейного виховання, шкільних невдач, негативного впливу одноліткових груп і суперечливості правозастосовчої практики призводить до формування стійких делінквентних установок [55].

Таким чином, правова соціалізація розуміється як багаторівневий процес інтеріоризації правових норм, цінностей та зразків поведінки, в якому ключову роль відіграють правосвідомість і правова культура. Правова соціалізація має

двосторонній характер: суспільство впливає на особу через систему правових норм, водночас особа, інтерпретуючи й оцінюючи правову дійсність, здатна впливати на трансформацію правових відносин. Успішність правової соціалізації визначається поєднанням ціннісно-сміслових орієнтацій особистості та якості соціального середовища (сім'ї, школи, групи однолітків, інформаційного простору), які можуть виступати як ресурсами, так і джерелами ризику. Визначено, що дефекти правової соціалізації (дефіцити сімейного виховання, педагогічні помилки, негативний груповий вплив, неконтрольовані інформаційні потоки) прямо пов'язані з формуванням девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх.

1.2. Підлітковий вік як критичний період становлення правосвідомості та правової поведінки

Підлітковий вік у психологічній та педагогічній науці розглядається як період різкої перебудови всієї системи відносин особистості – до себе, інших людей, суспільства й соціальних норм. У працях з вікової та педагогічної психології (І. Бех, К. Сєдих, В. Моргун, Н. Токарева та ін.) підкреслюється, що саме в цей час актуалізуються завдання формування ідентичності, становлення внутрішньої позиції дорослої людини, розвитку рефлексії й почуття відповідальності за власні вчинки.

І. Бех розглядає виховання особистості як процес становлення внутрішньої моральної й ціннісної саморегуляції, коли дитина переходить від зовнішнього контролю до самоконтролю, від зовнішніх вимог – до усвідомленого прийняття норм як власних. Підлітковий вік у цій логіці виступає етапом, коли внутрішні регулятори поведінки інтенсивно формуються й перевіряються в реальних життєвих ситуаціях, зокрема правового змісту [4].

К. Сєдих у навчальному посібнику «Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці» зазначає, що в цей період суттєво змінюються когнітивна сфера (зростає здатність до абстрактного мислення, моральних узагальнень), емоційна сфера (підвищена чутливість, емоційна

нестійкість), комунікативна сфера (зростання ролі однолітків, потреба у визнанні та автономії) [13]. Саме ці новоутворення, з одного боку, створюють психологічні передумови для усвідомленого ставлення до права, справедливості, соціальних норм, а з іншого – підвищують ризик конфліктів із дорослими, опору зовнішньому контролю, експериментування з різними формами девіантної поведінки.

Н. Токарева, аналізуючи «сучасного підлітка в системі психолого-педагогічного супроводу», підкреслює, що сьгоднішні підлітки розвиваються в умовах інформаційного перенасичення, соціальної нестабільності й розмитості традиційних норм [52]. Це посилює суперечливість віку, прагнення до самостійності поєднується з відчуттям вразливості, декларовані суспільством цінності нерідко не підтверджуються реальними практиками дорослих. У такій ситуації особливо важливим стає досвід зустрічі з «реальним» правом – як воно діє в житті, як до нього ставляться значущі дорослі й однолітки.

У цьому напрямку особливо важливими є спостереження І. Охріменко щодо вікових особливостей неповнолітніх, які втягуються у злочинну діяльність. «До вікових особливостей розвитку особистості, що сприяють розвитку зазначених якостей, варто віднести: протиріччя підліткового віку, викликане перебуванням підлітка між дитинством та дорослістю (вже не дитина – водночас ще не дорослий), прагнення набутти статусу самостійної людини, часто не обираючи засобів; емоційну нестійкість, часті коливання настрою, схильність до поспішного прийняття рішень; пошук шляхів самоствердження; інтенсивне рефлексування щодо себе, інших, суспільства, критичне ставлення, передусім, до оточуючих, що породжує певне відчуження від важливих малих соціальних груп (родини, однокласників, друзів тощо); змінення (руйнування) стосунків підлітка з близькими людьми; внесення змін (іноді кардинальних) до шкали цінностей тощо» [36, с. 182-183]. Наведені особливості підліткового віку перетворюють особистість неповнолітнього на занадто конфліктну, непередбачувану, таку, що за певних обставин

(нерозуміння, відсутність підтримки, сприятливих умов проживання вдома, перебування в школі тощо) не набуває усвідомлення дорослості, а дедалі більше набуває відчуття вікової неповноцінності

Ця характеристика підліткового віку добре узгоджується з висновками Н. Максимової, І. Кошової, О. Сафіна, які системно аналізують феномен девіантної поведінки. У своїх дослідженнях Н. Максимова доводить, що підлітковий вік є періодом максимального загострення девіантних форм – саме через поєднання вікових криз, слабкості внутрішніх морально-правових регуляторів і зростання впливу одноліткових груп [28]. Навчальні посібники І. Кошової, О. Сафіна, С. Байди зауважують, що у підлітків саме в цей час формуються стійкі поведінкові патерни – як конструктивні, так і девіантні – які згодом можуть закріплюватися й переходити в доросле життя [23; 44].

Концептуальний аналіз поняття «девіантна поведінка» у працях О. Макаренка, А. Андрейчевої дозволяє констатувати, що відхилення від норм, у тому числі правових, не можна зводити лише до індивідуальної «схильності»; вони завжди вплетені в соціальний контекст, систему очікувань і санкцій, які демонструють дорослі [27]. М. Мукан, узагальнюючи сучасні уявлення про психологічні особливості девіантної поведінки у підлітків, підкреслює значення фрустрації базових потреб (у визнанні, безпеці, автономії), а також провідної ролі групи однолітків у легітимації тих чи інших форм порушення норм [33].

На рівні емпіричних досліджень А. Бондаренко описує «специфічно підліткові типи порушеної поведінки», які включають агресивні, опозиційні, маніпулятивні та саморуйнівні форми [5]. А. Бондаренко доводить, що саме в підлітковому віці правопорушення нерідко мають експериментальний характер, поєднуючись із пошуком меж дозволеного, прагненням випробувати силу групи або перевірити «серйозність» санкцій [5].

Р. Андрусишин, аналізуючи особливості розвитку девіантної поведінки підлітків, підкреслює динамічний характер цього явища, від ситуативних порушень норм до формування стійких девіантних установок, у тому числі делінквентних [2].

У цьому контексті важливе місце посідає феномен делінквентності, який детально розглядають К. Сєдих, В. Моргун у посібнику «Делінквентний підліток». Науковці описують психологічний профіль неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, вказують на поєднання імпульсивності, низької толерантності до фрустрації, спотворених уявлень про справедливість і силу, дефіциту емпатії та відповідальності [48].

Г. Гірняк, Т. Карп'як узагальнюють різновиди девіативних проявів у підлітковому віці. На їх думку «Саме у цьому віці найбільш гостро проявляються усі різновиди девіантної поведінки, а саме: а) делінквентна поведінка формовтілюється у підлітковій жорстокості, силовому самоствердженні над слабшими, радикальному бунтарстві та інших протиправних діях; б) адиктивна поведінка (addiction - схильність) стає актуальною в контексті споживання «заборонених плодів» дорослого життя (тютюнопаління, зловживання алкоголем, вживання наркотичних засобів) та набуття різних видів психологічної залежності (ігроманія, Інтернет-залежність, зосередженість на порнографічних матеріалах тощо); в) суїцидальна поведінка – самогубства пов'язані із нерозділеним коханням, «втеча» від непереборних життєвих обставин, фізичні виснаження від психічної анорексії тощо» [12, с. 318].

Очевидно, що всі ці форми девіації мають безпосередній зв'язок із правовою поведінкою: делінквентність прямо порушує правові норми, адиктивна та суїцидальна поведінка часто супроводжується додатковими правопорушеннями або правовими ризиками. Тому підлітковий вік можна назвати своєрідним «тестом» для правової соціалізації. Саме тут стає видно, наскільки правові норми інтегровані в систему цінностей та саморегуляції особистості.

Важливим компонентом аналізу підліткового віку як критичного періоду правової соціалізації є розгляд соціального контексту – сім'ї, школи, одноліткових груп, ширшого соціокультурного середовища. Дослідження соціально-психологічної адаптації підлітків у школі О. Браткова,

О. Сергета показують, що саме навчальний заклад стає одним із основних «полів», на якому підліток стикається з формалізованими правилами, санкціями, вимогами й оцінками [7]. Успішна адаптація до шкільного середовища, за даними Є. Підчасова, пов'язана з формуванням адекватного рівня домагань, позитивної самооцінки, конструктивних способів розв'язання конфліктів. Натомість порушення адаптації посилюють ризик опозиційності, прогулянок, агресивної та демонстративної поведінки, у тому числі правопорушень у шкільному просторі [42].

Феномен «дистантної сім'ї», про який пише Я. Раєвська, а також результати досліджень І. Сьомкіної щодо неблагополучних родин, демонструють, що сімейне середовище підлітка може одночасно виступати як ресурсом, так і джерелом ризику для правової соціалізації [45; 50]. Емоційно холодні, конфліктні, дезорганізовані сім'ї формують у підлітка досвід нестабільності норм, подвійних стандартів, відсутності послідовності у вимогах і санкціях.

Саме в таких умовах, як показує С. Дмитрієва, виникають передумови для кримінальної поведінки неповнолітніх «Соціально-психологічні детермінанти кримінальної поведінки неповнолітніх як крайньої форми соціальної дезадаптації, доведено, що порушення стосунків підлітка й дорослого виступає першоджерелом соціальної дезадаптації неповнолітнього, проаналізовано основні типи сімей з несприятливими умовами для психічного та особистісного розвитку дитини: родини, для яких характерними є дефекти сімейного виховання, сім'ї з серйозними матеріальними труднощами» [16, с. 24].

Дослідження О. Землянської доводять, що висока поширеність правопорушень, толерантність до «дрібної» злочинності, демонстрація кримінальних сюжетів у медіа створюють для підлітків «фонову норму», в межах якої порушення закону сприймається як звичний, соціально прийнятний сценарій [18].

Особливу увагу дослідники приділяють ролі груп однолітків та неформальних об'єднань. Н. Кордунова аналізує механізми виникнення

антисоціальних груп підлітків, у яких власна субкультура й групові норми можуть прямо суперечити правовим [22]. В. Лавріненко, досліджуючи смислову сферу підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості, стверджує, що для таких підлітків право часто пов'язане не зі справедливістю, а з репресивністю, обмеженням свободи, що зумовлює їхню готовність до опору правовим нормам [24].

Результати теоретико-історичного аналізу Т. Гарасиміва демонструють, що проблема девіантної поведінки підлітків послідовно перебуває у фокусі уваги різних наук – соціології, психології, юриспруденції [10]. Сучасні автори А. Ком'яга, В. Головка, Л. Вольнова підкреслюють необхідність інтегрованого підходу до профілактики, який поєднує індивідуальну психологічну роботу з підлітком, підтримку сім'ї, зміну шкільного середовища та створення безпечних соціальних просторів для конструктивної активності молоді [21; 9].

Фактор віртуального середовища розкривається у монографії А. Лучинкіної, К. Мілютіної, Т. Яншиної, де вказано, що цифровий простір стає для підлітків важливим полем соціалізації, формування ідентичності та цінностей [26]. Хоча дослідження присвячене обдарованим дітям, його висновки є релевантними і для ширшого кола підлітків. Віртуальні спільноти можуть як посилювати правову культуру, так і сприяти формуванню девіантних норм.

Окремо слід згадати про соціальну депривацію як один із ключових чинників, що зумовлюють зростання девіантності й правопорушень. У дослідженнях В. Павелків, О. Малахової вказано, що «характер взаємодії із соціальним середовищем на різних рівнях напряму впливає на формування особистості підлітка. Відтак соціальна депривація є одним із основних чинників формування підліткових девіацій. Відхилення від реальних соціальних норм у мікро та макро середовищі підлітка спричинює певну ступінь ізоляції індивіда від соціума, що в свою чергу провокує схильність до ненормальної поведінки (агресія, аутоагресія, делінквентність, асоціальність, конфліктність, деструктивність)» [37, с. 159].

Отже, підлітковий вік є критичним не лише в розвитку особистості загалом, а й у становленні правосвідомості та правової поведінки зокрема. Саме в цей період закладаються психологічні передумови або для подальшої внутрішньої прийнятості права, відповідального ставлення до норм і законів, або для стійких дефектів правової соціалізації, що виявляються у девіантних та делінквентних формах поведінки.

1.3. Психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків

Психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків доцільно розглядати як систему взаємопов'язаних чинників, що діють на різних рівнях: індивідуально-особистісному, міжособистісному (сімейному, груповому), інституційному (школа, служби профілактики, правоохоронні органи) та макросоціальному (соціально-економічні умови, інформаційний простір, загальний стан правопорядку). Лише в їхній сукупності можна пояснити, чому одні підлітки інтегрують правові норми як внутрішні регулятори поведінки, тоді як в інших формуються стійкі дефекти правової соціалізації й девіантні або делінквентні форми поведінки.

На індивідуально-психологічному рівні ключовими детермінантами правової соціалізації виступають особливості «Я-образу», рівень і структура самооцінки, сформованість саморегуляції, локус контролю, емоційно-вольова сфера, конфліктність, а також специфіка мотиваційної й ціннісної системи. Н. Апетик, аналізуючи психокорекційні техніки роботи з неповнолітніми з поведінковими девіаціями, підкреслює, що адекватний образ Я та здатність до саморегуляції є базою для конструктивної соціальної поведінки. Діти й підлітки з неадекватною самооцінкою, розмитими межами «Я», труднощами у керуванні імпульсами виявляються більш вразливими до зовнішнього тиску, у тому числі з боку девіантних груп, і легше приймають моделі поведінки, які суперечать правовим нормам [3].

Ю. Ільїна, Н. Світлична, Д. Панченко, досліджуючи форми прояву міжособистісних конфліктів у людей з різним локусом контролю, показують,

що індивіди з вираженим зовнішнім локусом контролю частіше покладають відповідальність за події на інших, відчують себе «жертвами обставин» і схильні до звинувачення оточення [19].

У роботах, присвячених психології девіантної поведінки Н. Максимова, К. Мураненко, І. Кошова, О. Сафін наголошується на тому, що до індивідуальних чинників девіантності, а отже й дефектів правової соціалізації, належать: імпульсивність, низька стресостійкість, дефіцит емпатії, агресивність, егоцентризм, недостатня сформованість вольових якостей [28; 34; 23; 44].

Так, К. Мураненко, виокремлює комплекс психологічних чинників девіантної поведінки підлітків, серед яких провідне місце посідають деформації самооцінки, емоційно-вольової та мотиваційної сфер. Усі ці особливості прямо пов'язані з тим, як підліток сприймає правові норми: як зовнішній примус, як «гру, у якій можна обійти правила», або як внутрішньо прийняті орієнтири [34].

Суттєвим психологічним чинником, який опосередковує ставлення до права, є конфліктність особистості. А. Одінцова доводить, що конфліктна особистість характеризується високою чутливістю до несправедливості, схильністю до ескалації суперечок, труднощами в прийнятті компромісів [35].

На міжособистісному рівні першочергове значення мають сімейні детермінанти. Н. Максимова у своїй типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги, виокремлює декілька типів неблагополучних родин, кожен з яких по-своєму деформує процес соціалізації. У таких сім'ях правові норми часто або ігноруються, або декларуються формально, а реальна поведінка дорослих демонструє подвійні стандарти [29].

М. Мацуляк, аналізуючи неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації неповнолітніх, зазначає, що в умовах економічної нестабільності, алкоголізації, насильства, емоційної занедбаності у дітей формуються спотворені уявлення про «нормальність» агресії, сили, домінування. Для підлітка, який зростає в такому контексті, власний досвід стає сильнішим за

абстрактні правові норми, а порушення закону сприймається радше як звичний елемент повсякденності [31].

Цей висновок узгоджується з даними досліджень С. Дмитрієвої, І. Охріменко про те, що порушення стосунків підлітка й дорослого, дефекти сімейного виховання, серйозні матеріальні труднощі виступають першоджерелом соціальної дезадаптації й кримінальної поведінки неповнолітніх. Сім'я в такому випадку перестає бути ресурсом правової соціалізації й, навпаки, перетворюється на середовище формування девіантних моделей [16; 36].

Групові детермінанти правової соціалізації пов'язані, насамперед, з впливом референтної групи однолітків. Неформальні підліткові об'єднання можуть виступати потужним ресурсом розвитку – або, навпаки, осередком антисоціальних норм і цінностей. Явище антисоціальних груп детально аналізує Л. Вольнова, Н. Кордунова, які у своїх дослідженнях наголошують, що саме в групах, де домінують девіантні установки, порушення права набуває статусу «норми», а правомірна поведінка може осуджуватися як ознака слабкості чи «зради» групі [9; 22].

Важливим у цьому контексті є спостереження Ю. Ємець щодо психологічних механізмів впливу групи на правову поведінку підлітка. Науковець зазначає, що «вплив групи й характер її оцінки здебільшого визначають поведінку неповнолітніх і, відповідно, вибір між правомірною та протиправною в юридично значущій ситуації: провідна роль у цьому процесі (формування внутрішньогрупових зв'язків) належить трьом змістовним компонентам: уявленню про те, яким я здаюся іншій особі, значущим для мене; уявленню про те, як цей «значущим інший» мене оцінює; похідній від цих уявлень самооцінці, почуттю гідності чи приниження. Обравши соціальну групу, індивід орієнтує на неї свою поведінку. Водночас група пропускає крізь себе цінності суспільства, обирає найбільш прийнятні, чим формує власні цінності та субкультуру, впливаючи таким чином на індивіда» [17, с. 134].

Дослідження міжособистісних конфліктів Ю. Ільїн, К. Середи показують, що неадекватні стратегії розв'язання конфліктів (агресивні, унікальні, маніпулятивні) у поєднанні з низьким рівнем правової культури сприяють ескалації напруження й можуть виливатися у правопорушення (фізичне насильство, булінг, умисне пошкодження майна) [19; 49].

Комплексний підхід до аналізу чинників злочинної поведінки підлітків пропонує Т. Перепелиця, яка виділяє передумови, пов'язані як із особистісними рисами, так і з соціальною ситуацією розвитку, специфікою процесу соціалізації. Вона підкреслює, що кримінальна поведінка неповнолітніх є результатом накопичення низки несприятливих впливів, а не наслідком «вродженої схильності» [40].

Суттєвий внесок у розробку превентивних стратегій роблять автори, які аналізують профілактику девіантної й деструктивної поведінки. У навчально-методичному посібнику Т. Журавель, Ю. Удовенко описується комплекс заходів із профілактики деструктивної поведінки підлітків, що включає роботу з сім'єю, інтерактивні форми правопросвітництва, тренінги соціальних навичок [43].

О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук у своїй монографії, присвяченій українському та міжнародному досвіду превентивної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, підкреслюють необхідність цілісних програм, де поєднуються психологічна підтримка, правова освіта, розвиток життєстійкості й участь громади [51].

Г. Хавелко у своїх дослідженнях наголошує на соціально-педагогічних детермінантах формування превентивного виховного середовища, наголошуючи, що превенція не може зводитися до разових заходів. Вона потребує створення стабільного середовища, у якому законність, повага до прав іншого, відповідальність є реальними, щодня підтверджуваними цінностями [53].

Таким чином, психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків утворюють багаторівневу систему, у якій поєднуються індивідуальні

особливості особистості, якість її найближчого соціального оточення та ширший соціокультурний контекст. Саме в цій системі формуються як дефекти правової соціалізації, що ведуть до девіантної й делінквентної поведінки, так і ресурси для становлення відповідальної, правослухняної особистості. У подальших розділах магістерської роботи ці теоретичні положення стануть основою для емпіричного вивчення та розробки психопрофілактичних заходів.

Висновки до першого розділу

У першому розділі теоретично обґрунтовано сутність та зміст правової соціалізації підлітків, розкрито вікові особливості підліткового періоду як критичного етапу становлення правосвідомості та окреслено систему психологічних детермінант, які зумовлюють її успішність або деформацію.

Правова соціалізація особистості розглядається як специфічний вимір загального процесу соціалізації, пов'язаний із засвоєнням та інтеріоризацією правових норм, цінностей і зразків юридично значущої поведінки. Правова соціалізація підлітка має двосторонній характер: з одного боку, суспільство через інститути сім'ї, школи, групи однолітків, засоби масової інформації, правову систему впливає на становлення його правової свідомості; з іншого – сам підліток, оцінюючи справедливість норм, послідовність і чесність правозастосування, інтерпретує й частково трансформує правове середовище.

Визначено, що підлітковий вік є критичним періодом для становлення правосвідомості та правової поведінки, оскільки саме в цей час інтенсивно формуються новоутворення особистості, почуття дорослості, потреба в самостійності та самоствердженні, здатність до моральних узагальнень і рефлексії, переорієнтація з дорослого на одноліткову групу, перебудова ціннісної сфери. Ці вікові особливості створюють, з одного боку, передумови для усвідомленого прийняття правових норм, а з іншого – підвищують вразливість до девіантних впливів, експериментування з порушенням правил, опору зовнішньому контролю.

Доведено, що, психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків мають багаторівневий, системний характер. На індивідуальному рівні до них належать особливості «Я-образу», самооцінки, саморегуляції, локусу контролю, емоційно-вольової сфери, конфліктності, мотиваційно-ціннісної структури особистості. На міжособистісному рівні вирішальне значення мають якість сімейних стосунків, особливості виховних практик, характер взаємин у шкільному середовищі та групах однолітків. На макросоціальному рівні суттєвими детермінантами є загальний стан криміногенної ситуації, рівень

правопорядку, ступінь довіри до правових інститутів, інформаційна політика суспільства.

Поряд із ризик-факторами виявлено й низку захисних психологічних детермінант правової соціалізації: сформовану саморегуляцію й внутрішній локус контролю, позитивний образ Я, здатність до емпатії та морального вибору, досвід участі в конструктивній груповій діяльності, включеність у превентивні та правопросвітницькі програми, орієнтовані на розвиток відповідальності та правової культури. Наявність таких ресурсів дає змогу компенсувати негативний вплив несприятливих умов і підтримувати формування зрілої правосвідомості.

Отже, теоретичний аналіз показав, що правова соціалізація підлітків є складним, багаторівневим процесом, обумовленим взаємодією індивідуально-психологічних, сімейних, групових, інституційних і макросоціальних чинників. Виявлені особливості підліткового віку та структура психологічних детермінант правової соціалізації створюють підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження специфіки правосвідомості підлітків і розробки психолого-педагогічних заходів, спрямованих на профілактику дефектів правової соціалізації та підтримку правомірної поведінки.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

2.1. Характеристика вибірки досліджуваних і бази емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків проводилося на базі закладу загальної середньої освіти № 29 м. Миколаєва. Вибір саме цього закладу зумовлений наявністю у його структурі паралелі старших класів, відкритістю адміністрації до науково-дослідної роботи, а також можливістю організувати діагностичні заходи в умовах звичного освітнього процесу без його суттєвого порушення.

У дослідженні брали участь учні 11-х класів загальною кількістю 36 осіб. До вибірки були включені підлітки старшого шкільного віку, які на момент дослідження систематично відвідували навчальні заняття та не перебували на обліку в правоохоронних органах чи спеціалізованих службах як такі, що вчинили правопорушення. Така умова дозволила зосередитися на виявленні психологічних чинників, що детермінують правову соціалізацію «звичайних» школярів, а не лише підлітків із уже сформованою делінквентною поведінкою.

Вибірка формувалася за принципом добровільної участі. Попередньо було проведено інформування учнів і їхніх батьків про мету, завдання та зміст дослідження, після чого отримано усвідомлену згоду на участь. Учням гарантували анонімність заповнення опитувальників, конфіденційність отриманих даних та використання результатів виключно в узагальненому вигляді для наукових цілей.

Організація дослідження здійснювалася у тісній взаємодії з адміністрацією школи та класними керівниками 11-х класів. Діагностичні процедури проводилися у позаурочний час або на класних годинах за попереднім узгодженням, у звичному для підлітків шкільному середовищі

(кабінети закладу освіти), що сприяло зниженню ситуативної тривожності та підвищенню достовірності відповідей.

Умовно вибірку можна охарактеризувати як природну, оскільки дослідження проводилося в реальних умовах функціонування закладу загальної середньої освіти без штучного відбору учасників за спеціальними критеріями, окрім вікових та організаційно-етичних. Разом із тим було забезпечено мінімально необхідну однорідність вибірки за віковими характеристиками та освітнім статусом, що є важливою умовою коректного аналізу психологічних детермінант правової соціалізації.

Загалом отримана вибірка дозволяє розглядати результати дослідження як такі, що відображають типові особливості правової соціалізації старших підлітків, які навчаються у закладі загальної середньої освіти міського типу, та можуть бути використані для розробки психолого-педагогічних рекомендацій щодо оптимізації правового виховання в шкільному середовищі.

2.2. Психодіагностичний інструментарій вивчення правової соціалізації та її психологічних детермінант

Щоб краще зрозуміти, які психологічні чинники впливають на правову соціалізацію підлітків, у дослідженні було використано комплекс методик, спрямованих на вивчення емоційної сфери, особливостей самосприйняття та поведінкових реакцій. До нього увійшли: тест на визначення рівня стресостійкості (авторська методика І. Усатова), методика «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла, шкала самооцінки М. Розенберга та методика «Агресивна поведінка» Є. П. Ільїна і П. А. Ковальова.

Тест І. Усатова на визначення рівня стресостійкості було обрано тому, що для підлітка дуже важливо, як він поводить себе в ситуаціях напруги, конфлікту чи невдачі. У шкільному середовищі, де часто виникають суперечки з однолітками, непорозуміння з учителями, перевантаження навчанням, здатність зберігати самоконтроль без імпульсивних, різких дій є принциповою. Дана методика дає змогу оцінити, наскільки підліток уміє витримувати стрес, чи

схильний він «зриватися» в афективні реакції, чи, навпаки, здатен обирати більш зважені, соціально прийнятні способи реагування. У контексті правової соціалізації це важливо тому, що низька стресостійкість часто пов'язана з ризиком агресивних вчинків, порушення правил і небажанням брати відповідальність за наслідки своїх дій.

Методика «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла дає можливість подивитися, як підліток розуміє власні емоції і емоції інших людей, чи вміє він керувати ними в щоденних ситуаціях. Для підліткового віку, коли переживання часто є різкими й суперечливими, це особливо характерно. Високий рівень емоційного інтелекту зазвичай поєднується з умінням співпереживати, враховувати стан іншої людини, прогнозувати, як той чи інший вчинок позначиться на стосунках. У площині правової поведінки це означає більшу чутливість до прав і почуттів інших, меншу готовність завдавати шкоди «заради розваги» або під тиском компанії. Натомість низький рівень емоційного інтелекту часто супроводжується грубістю, байдужістю до наслідків, конфліктністю, що збільшує ймовірність правопорушень.

Шкала самооцінки М. Розенберга використовується для того, щоб з'ясувати, як підліток у цілому ставиться до себе, поважає він себе чи, навпаки, постійно принижує, відчуває власну неповноцінність або демонструє завищене уявлення про свою значущість. Самооцінка відіграє дуже помітну роль у тому, як підліток реагує на оцінки оточення, критику, успіх і невдачу. Занижена самооцінка може штовхати до ризикованих або асоціальних вчинків як спроби самоствердитися, «довести» щось собі чи іншим. Завищена – іноді поєднується з ігноруванням правил, переконаністю у власній безкарності та праві діяти всупереч вимогам. Вимірювання загального рівня самооцінки дає підстави судити про те, наскільки внутрішньо стабільна особистість підлітка й чи є в нього внутрішня опора для прийняття правових норм як власних.

Методика «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. А. Ковальова допомагає оцінити, наскільки в структурі особистості підлітка виражені агресивні тенденції та в яких формах вони найчастіше проявляються (вербальна агресія,

фізична агресія, роздратованість, ворожість тощо). Для аналізу правової соціалізації цей показник є критично важливим, адже багато правопорушень у підлітковому віці пов'язані саме з агресією – бійки, булінг, умисне псування майна, приниження інших. Якщо агресивність є стійкою рисою, а не ситуативною реакцією, це значно ускладнює прийняття правових обмежень, оскільки внутрішній імпульс до нападання чи домінування часто «переважає» раціональне розуміння наслідків.

Узгоджене застосування цих чотирьох методик дозволяє подивитися на підлітка не «точково», а комплексно, як він переносить стрес, що відбувається з його емоціями, як він оцінює себе і наскільки схильний до агресії. Усі ці параметри разом створюють фон, на якому розгортається процес правової соціалізації. Якщо підліток уміє контролювати емоції, має відносно стабільну самооцінку, не схильний до вираженої агресії і здатен витримувати напругу без руйнівних вчинків, у нього більше шансів прийняти правові норми як внутрішні орієнтири. Якщо ж, навпаки, поєднуються низька стресостійкість, емоційна нестриманість, агресивність і проблеми з самооцінкою, ризик дефектів правової соціалізації та девіантної поведінки значно зростає.

Таким чином, обраний психодіагностичний інструментарій дає можливість не лише зафіксувати окремі риси, а й побачити, як саме внутрішні психологічні особливості підлітків можуть сприяти або перешкоджати формуванню правомірної, соціально відповідальної поведінки.

2.3. Методи кількісної та якісної обробки емпіричних даних

Для того щоб результати емпіричного дослідження були не лише описовими, а й аналітично змістовними. Важливим, на нашу думку, є поєднання кількісних та якісних методів аналізу, що дає змогу не тільки зафіксувати рівні прояву певних характеристик, а й зрозуміти внутрішню логіку їх взаємозв'язків та впливу на правову соціалізацію підлітків.

У подальшому емпіричні дані за кожною методикою будуть структуровані у вигляді таблиць.

Таблиця 2.1.

Розподіл підлітків за рівнями стресостійкості (методика І. Усатової)

Рівень стресостійкості	Кількість підлітків (n)	Відсоток від вибірки (%)
Високий	1	2,8
Вище за середній	4	11,1
Середній	9	25,0
Нижчий за середній	12	33,3
Низький	10	27,8

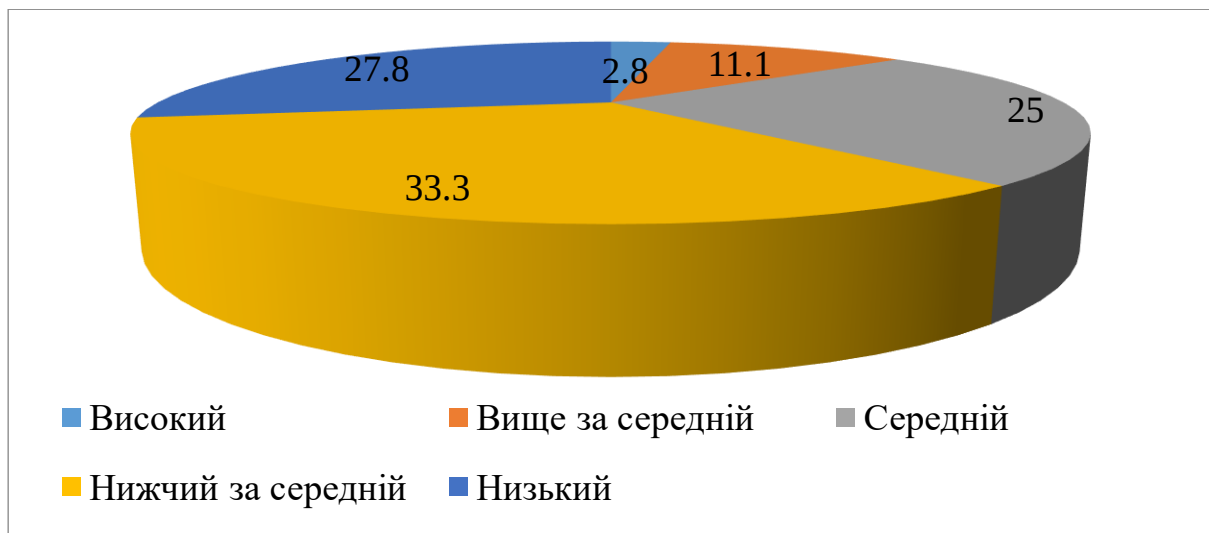

Рис. 2.1. Розподіл підлітків за рівнями стресостійкості (методика І. Усатової)

Фактично лише 5 учнів із 36 (13,9 %) мають високий або вищий за середній рівень стресостійкості. Це ті підлітки, які, ймовірно, здатні більш усвідомлено реагувати на складні життєві ситуації, зокрема конфлікти, порушення справедливості, тиск з боку однолітків. В умовах юридично значущих ситуацій вони, як правило, здатні стримати імпульсивну реакцію, обрати більш зважену поведінкову стратегію, звернутися по допомогу до дорослого, а не діяти «згарячу».

Водночас більшість вибірки зосереджена в середньому та знижених діапазонах стресостійкості. Група з середнім рівнем (25 %) демонструє відносно прийнятну здатність витримувати повсякденне навантаження, проте

їхній ресурс не є стабільним: за умов накопичення стресових факторів ці підлітки можуть швидко втрачати психологічну рівновагу. Для правової соціалізації це означає підвищену вразливість у кризові моменти: підліток у стресі легше погоджується на ризиковані, потенційно протиправні дії (наприклад, участь у бійці, пошкодження майна, прогули, протестні форми поведінки), якщо вони обіцяють швидке «зняття напруги» або схвалення з боку групи.

Найбільш проблемними з погляду правової соціалізації виявляються дві нижні категорії. Учні з рівнем стресостійкості нижчим за середній (33,3 %) та низьким рівнем (27,8 %). Сукупно це 61,1 % вибірки. Для них характерні висока психічна й соматична напруженість, відчуття перевантаження, схильність до тривалих переживань, відчуття безпорадності, труднощі з концентрацією. Стрес у таких підлітків часто «виливається» у зовнішню або внутрішню агресію, імпульсивні вчинки, різкі зміни настрою. У ситуаціях, де потрібне дотримання правил, витримка й уміння врахувати наслідки саме низька стресостійкість може стати тим чинником, який «зсуває» поведінку в бік девіантних і делінквентних реакцій.

З погляду психологічних механізмів правової поведінки важливо враховувати, що низька стресостійкість тісно пов'язана з імпульсивністю, труднощами саморегуляції, зниженим контролем над емоціями. Підліток, який уже відчуває хронічну напругу, гостріше реагує на несправедливість, критику, зауваження дорослих; у конфліктних ситуаціях він частіше діє за принципом «спочатку зробив – потім подумав». У правовій площині це проявляється у підвищеній ризиковості, такі учні легше йдуть на порушення шкільних правил, ігнорують заборони, можуть погоджуватися на правопорушення «за компанію», аби зняти внутрішню напругу чи отримати підтримку групи.

Водночас отримані дані вказують і на потенційні ресурси. Навіть за загальом заниженого рівня стресостійкості в групі є невеликий відсоток підлітків із високим та вищим за середній рівнем, а також частина учнів із середнім показником. Ці учні можуть виступати як потенційні «ядра»

позитивного впливу в однолітковому середовищі: вони краще витримують напругу, більш схильні до зважених рішень, можуть бути моделями конструктивної, правомірної поведінки. Для подальшої роботи важливо не лише виявити групу ризику з низькою стресостійкістю, а й залучати більш стресостійких підлітків до правопросвітницьких, волонтерських, лідерських програм.

Отже, результати за методикою І. А. Усатової дозволяють зробити проміжний висновок, що загальний емоційно-стресовий фон вибірки є несприятливим для «здорової» правової соціалізації. Переважання підлітків з підвищеною вразливістю до стресу означає, що будь-які програми формування правосвідомості й профілактики девіантної поведінки мають обов'язково включати компонент розвитку стресостійкості, навичок саморегуляції й конструктивного подолання напруження. Без цього навіть знання законів і формальна правова інформованість не гарантуватимуть правомірної поведінки в реальних, емоційно насичених ситуаціях.

Продовжуючи аналіз психодіагностичних результатів, після вивчення рівня стресостійкості логічно звернутися до емоційного інтелекту як ще одного важливого психологічного ресурсу правової соціалізації підлітків. Для цього було використано методику «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла, яка дозволяє оцінити інтегральний рівень емоційного інтелекту.

Таблиця 2.2.

Розподіл підлітків за рівнями емоційного інтелекту (методика Н. Холла)

Рівень емоційного інтелекту	Кількість підлітків (n)	Відсоток (%)
Високий рівень	5	13,9
Середній рівень	13	36,1
Низький рівень	18	50,0

Аналіз результатів, поданих у таблиці 2.2, свідчить, що загальний рівень емоційного інтелекту у вибірці підлітків є недостатньо високим. Лише 5 осіб (13,9 %) продемонстрували високий інтегральний рівень емоційного інтелекту.

Це ті учні, які, ймовірно, краще усвідомлюють свої емоції, можуть ними керувати, здатні швидше заспокоюватися після неприємних подій, уважніше ставляться до почуттів інших і вміють будувати взаємини, спираючись на емпатію й повагу. У юридично значущих ситуаціях такі підлітки частіше обирають конструктивні способи реагування, схильні до діалогу, здатні прогнозувати наслідки вчинків, рідше «зриваються» на імпульсивні дії.

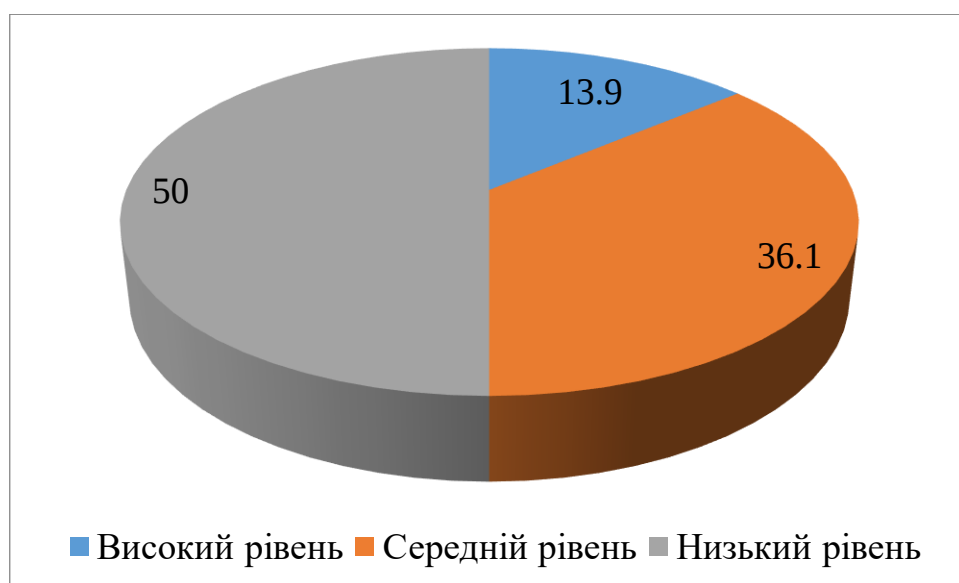

Рис. 2.2. Розподіл підлітків за рівнями емоційного інтелекту (методика Н. Холла)

Найбільш чисельною є група підлітків з низьким рівнем емоційного інтелекту – 18 осіб, що становить половину всієї вибірки (50 %). Для цієї категорії, виходячи із структури методики Н. Холла, можна припустити наявність труднощів у кількох ключових зонах: усвідомленні власних емоцій, керуванні ними, емпатії, самомотивації та вмінні розпізнавати емоційні стани інших. Такі підлітки гірше помічають власні переживання, важко відділяють емоцію від ситуації, часто «застрягають» на негативних почуттях, довго не можуть заспокоїтися після сварки чи образи. Вони можуть різко реагувати на критику, сприймати зауваження як напад, не завжди помічають межу, за якою звичайний конфлікт переходить у відверте порушення норм.

З точки зору правової соціалізації низький рівень емоційного інтелекту створює додаткові ризики. Підліток, який не вміє вчасно «зчитати» власний гнів, образу чи напруження, не має навичок їхнього конструктивного опрацювання, частіше діє імпульсивно, особливо у ситуаціях, які переживає як несправедливі. Недостатня емпатія та слабе розуміння почуттів інших знижують здатність співпереживати жертві правопорушення, усвідомлювати реальну шкоду від агресивної чи протиправної поведінки. У результаті порушення норм може сприйматися не як серйозний проступок, а як «звичайна сварка», «жарт» чи спосіб самоствердження.

Проміжну позицію займають 13 учнів (36,1 %) із середнім рівнем емоційного інтелекту. Вони загалом здатні усвідомлювати свої переживання, у певних ситуаціях контролювати емоції, співпереживати іншим, однак їхні навички є нестійкими і значною мірою залежать від контексту. В умовах підвищеного стресу, тиску однолітків, сімейних чи навчальних проблем навіть ці відносно ресурсно забезпечені підлітки можуть втрачати здатність діяти виважено. Для правової поведінки це означає, що у спокійній обстановці вони здебільшого дотримуються правил, але за емоційного напруження ризик «зривів» і ситуативних порушень норм зростає.

Поєднання отриманих даних із результатами за методикою оцінки стресостійкості показує, що значна частина підлітків одночасно має знижену здатність витримувати стрес і недостатньо сформований емоційний інтелект. У такій ситуації підвищується ймовірність того, що в конфліктних, фруструючих і юридично значущих ситуаціях підлітки покладатимуться не на внутрішні морально-правові орієнтири, а на ситуативні емоції, груповий тиск, імпульсивні бажання «захистити себе будь-якою ціною».

Отже, результати за методикою Н. Холла підтверджують, що емоційний інтелект як важливий психологічний ресурс правової соціалізації в досліджуваній вибірці розвинений недостатньо. Це обґрунтовує необхідність включення до подальшої корекційно-превентивної роботи спеціальних вправ і тренінгових модулів, спрямованих на розвиток емоційної обізнаності, навичок

саморегуляції, емпатії та вміння враховувати почуття інших у ситуаціях, де потрібно дотримуватися правових і моральних норм.

Після аналізу стресостійкості та емоційного інтелекту логічно перейти до ще одного важливого психологічного виміру – самооцінки. Для цього було використано шкалу самооцінки М. Розенберга.

Таблиця 2.3.

Розподіл підлітків за рівнями самооцінки (шкала М. Розенберга)

Рівень самооцінки	Кількість підлітків (n)	Відсоток (%)
Низька	11	30,6
Нестійка / суперечлива	13	36,1
Переважаю адекватна, з епізодами самокритики	9	25,0
Висока, стійка самоповага	3	8,3

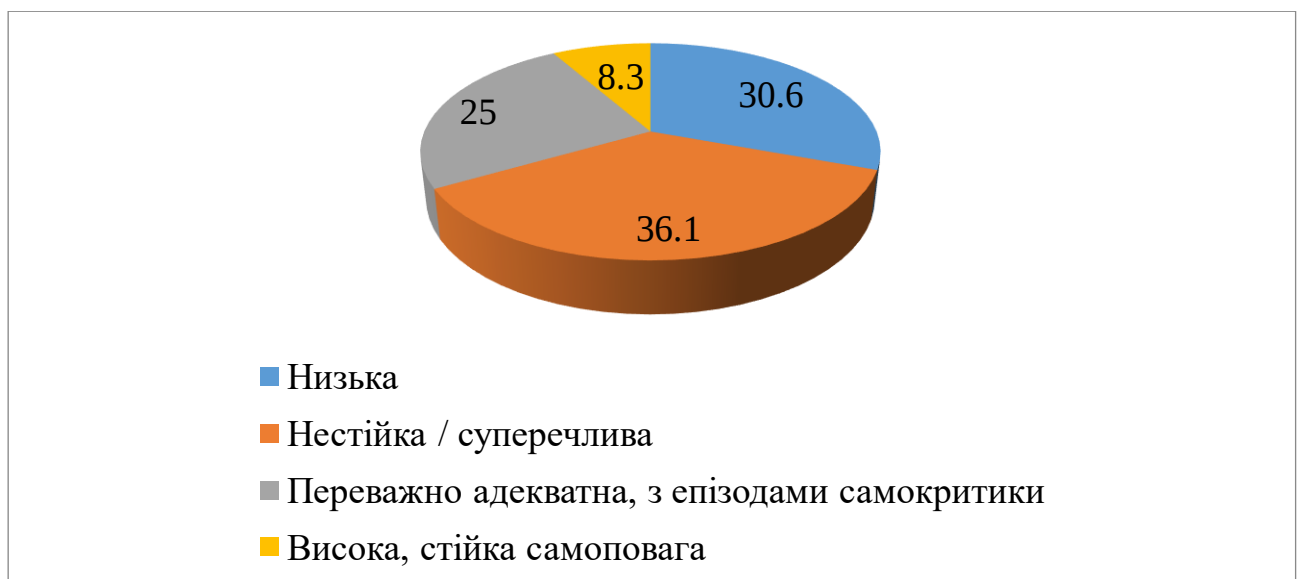

Рис 2.3. Розподіл підлітків за рівнями самооцінки (шкала М. Розенберга)

Як видно з таблиці, найбільш чисельною виявилася група підлітків із нестійкою самооцінкою – 13 осіб (36,1 %). Це ті учні, у яких ставлення до себе дуже залежить від поточних успіхів чи невдач: сьогодні вони можуть відчувати себе «на висоті», а завтра – різко падати в переживання власної нікчемності після однієї помилки, зауваження вчителя чи конфлікту з однолітками. У

контексті правової соціалізації така нестійкість становить серйозний ризик. Підліток легко реагує на зовнішній тиск, прагне будь-що зберегти позитивний образ себе в очах важливої групи, і заради цього може погоджуватися на вчинки, що суперечать правовим нормам.

Досить велика частка вибірки – 11 осіб (30,6 %) – має низьку самооцінку. Для цих підлітків характерні відчуття непотрібності, невпевненості в собі, зосередженість на власних недоліках, очікування невдачі. Вони частіше звинувачують у всьому себе, легше погоджуються з роллю «гіршого», «слабшого», «невдахи». З погляду правової поведінки це може мати двоякий ефект. З одного боку, такі підлітки інколи уникають відкритих конфліктів і прямих порушень норм, бо бояться наслідків. З іншого – саме почуття меншовартості, сорому, образи на «успішніших» однолітків іноді стає ґрунтом для латентної агресії, приєднання до асоціальних груп, де пропонують «компенсувати» внутрішню слабкість через ризиковану чи правопорушну поведінку.

Третя група – 9 учнів (25,0 %) – продемонструвала переважно адекватний рівень самоповаги. Такі підлітки здатні бачити як свої сильні сторони, так і обмеження, визнавати помилки, але не «обвалювати» через них ставлення до себе. Вони можуть переживати невдачу, проте швидше її осмислюють і рухаються далі, не застрягаючи в самозвинуваченні. Для правової соціалізації це, по суті, ресурсна група: підлітки з адекватною самооцінкою частіше здатні відстояти себе без агресії, сказати «ні» групі, яка схиляє до правопорушення.

Найменшою виявилася група підлітків із високою, стійкою самоповагою – лише 3 особи (8,3 %). У таких учнів, як правило, сформоване позитивне ставлення до себе, прийняття власних переваг і недоліків, готовність розвиватися, не руйнуючи себе постійною самокритикою. За умови поєднання з емпатією та відповідальністю це є важливим захисним чинником правової соціалізації: підліток, який поважає себе, рідше погоджується на відверто принизливі, небезпечні або кримінальні дії заради «авторитету» в групі. Однак якщо висока самооцінка поєднується з егоцентризмом та низьким рівнем

критичності, можливий і інший варіант – ігнорування норм з позиції «мені можна все». Саме тому важливо розглядати рівень самооцінки разом з іншими показниками (емоційний інтелект, агресивність, стресостійкість).

Отже, результати за шкалою самооцінки М. Розенберга показують, що для істотної частини досліджуваних підлітків характерні або занижена, або нестійка самооцінка. Це не лише важливий психологічний маркер, а й один із ключових внутрішніх чинників, що посилює вразливість до негативних впливів у сфері правової соціалізації.

Для завершення констатувального етапу було проаналізовано результати за методикою «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. Ковальова, яка дає змогу оцінити загальний рівень агресивності підлітків, а також особливості її прояву (вербальна чи фізична, пряма чи непряма) та показник нестриманості.

Таблиця 2.4.

Розподіл підлітків за рівнем загальної агресивної поведінки (методика Є. Ільїна та П. Ковальова)

Рівень загальної агресивності	Кількість підлітків (n)	Відсоток (%)
Низький рівень	7	19,4
Середній рівень	15	41,7
Високий рівень	14	38,9

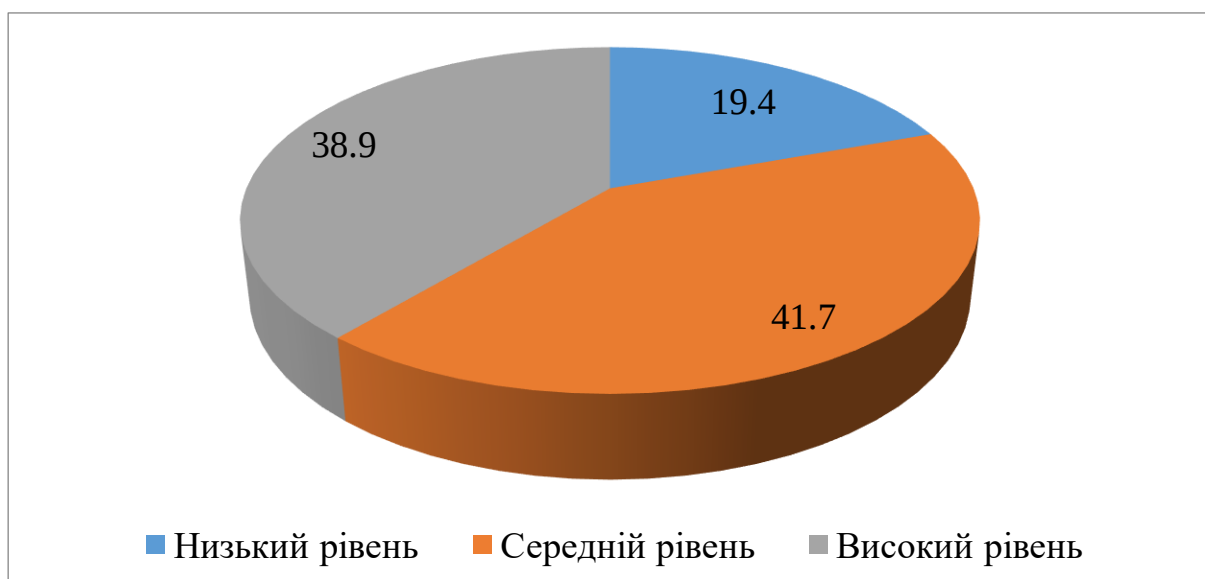

Рис. 2.4. Розподіл підлітків за рівнем загальної агресивної поведінки (методика Є. Ільїна та П. Ковальова)

Отримані результати показують, що лише невелика частина старшокласників – 7 учнів (19,4 %) – має низький рівень загальної агресивності. Для цих підлітків характерна відносна емоційна врівноваженість, здатність стримувати імпульсивні реакції, уникати різких висловлювань та деструктивних форм поведінки. За умови достатньої правової поінформованості та підтримувального середовища така група, як правило, не становить підвищеного ризику щодо правопорушень.

Найбільш чисельною виявилася група з середнім рівнем агресивності – 15 осіб (41,7 %). У поведінці цих учнів агресивні реакції виникають переважно ситуативно, у відповідь на критику, відчуття несправедливості, конфліктні взаємодії з однолітками чи дорослими. Вони здебільшого здатні контролювати себе, але в умовах сильного емоційного напруження можуть дозволяти собі різкі висловлювання, підвищений тон, демонстративні жести. З погляду правової соціалізації це «зона підвищеної уваги», формальні правові норми ще не завжди виступають для них достатнім внутрішнім обмежувачем, і багато залежить від того, які моделі поведінки демонструють значущі дорослі та група однолітків.

Досить високою є частка учнів із вираженим, високим рівнем агресивності – 14 підлітків (38,9 %). У цій групі частіше зустрічаються як відкриті вербальні прояви, так і непрямі, такі як плітки, сарказм, демонстративне ігнорування, «виливання» злості на інших. У частини підлітків фіксуються ознаки готовності до фізичної агресії – штовхання, удари, руйнування предметів у стані сильного роздратування. Саме ця група є найбільш уразливою з погляду формування правопорушної поведінки, оскільки низька стриманість і звичка реагувати силовими або принижувальними діями можуть легко виходити за межі не лише моральних, а й правових норм.

Аналіз субшкал методики показав, що найбільш вираженими у досліджуваній вибірці є форми прямої та непрямой вербальної агресії, а саме

різкі висловлювання, крик, «виплескування» злості в розмовах про інших, іронічні чи принижувальні коментарі. Пряма фізична агресія (готовність ударити) проявляється рідше, однак не є поодиноким, особливо у підлітків із високим загальним рівнем агресивності. Непряма фізична агресія виступає своєрідним «каналом розрядки», але водночас є маркером низької саморегуляції.

За інтегральним показником нестриманості можна виділити підлітків, які схильні «зриватися» у відкриту агресію в конфліктних ситуаціях. У значної частини учнів сума балів за пряму й непрямую фізичну та пряму вербальну агресію наближається до порогових значень, що свідчить про підвищену імпульсивність і труднощі з контролем поведінки в стані сильного хвилювання. Для правової соціалізації це означає, що в ситуаціях фрустрації, відчуття несправедливості чи приниження вони можуть діяти під впливом емоцій, не враховуючи правові наслідки своїх учинків.

Якщо зіставити ці дані з результатами за попередніми методиками, можемо констатувати, що поєднання зниженої стресостійкості, недостатньо сформованих навичок емоційної регуляції, проблем із самооцінкою та підвищеної агресивності створює несприятливе тло для правової соціалізації.

Підлітки в таких умовах частіше орієнтуються на ситуативні емоційні реакції й очікування групи, ніж на внутрішньо прийняті правові норми. Це підтверджує необхідність цілеспрямованої превентивно-корекційної роботи, спрямованої на розвиток саморегуляції, конструктивних стратегій розв'язання конфліктів та формування відповідальної правової позиції.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків було організоване на базі закладу загальної середньої освіти. До вибірки увійшли 36 учнів 10–11 класів, тобто старші підлітки, які вже стоять на порозі дорослості й активно роблять власні моральні та правові вибори.

Добір методик дозволив поглянути на правову соціалізацію через комплекс внутрішніх психологічних чинників. Тест стресостійкості І. Усатової дав уявлення про те, як підлітки переносять напругу та фрустрацію в конфліктних і складних ситуаціях. Методика Н. Холла дала змогу оцінити емоційний інтелект – здатність розуміти власні й чужі емоції та впливати на них. Шкала самооцінки М. Розенберга показала, як підлітки ставляться до себе, наскільки відчують власну гідність і цінність. Опитувальник «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. Ковальова дозволив побачити, як часто й у яких формах проявляється агресія – від різких слів до готовності застосовувати фізичну силу. Разом ці інструменти окреслили внутрішнє психологічне тло, на якому формуються ставлення до норм права й реальні повсякденні вчинки учнів.

Отримані результати свідчать, що для значної частини вибірки це тло є досить напруженим і неоднозначним. У багатьох підлітків виявлено середній та знижені рівні стресостійкості, що поєднується з підвищеною вразливістю до перевантажень і конфліктів. Половина учнів має низький рівень емоційного інтелекту, тобто їм важко вчасно помічати й називати власні переживання, регулювати емоційні реакції, розуміти стан інших. Для великої кількості підлітків характерна занижена або нестійка самооцінка, залежність від зовнішніх оцінок, гостра реакція на критику. Додатково ситуацію ускладнює високий і середній рівень агресивності у більшості школярів, причому частина з них демонструє схильність до різких, імпульсивних реакцій. Усе це не може не позначатися на тому, як підлітки переживають зіткнення з правилами, вимогами й санкціями, наскільки вони готові приймати правові норми як власні.

Разом з тим у групі є й важливі психологічні ресурси, на які можна спиратися у подальшій роботі. Серед старшокласників є підлітки з відносно високою стресостійкістю, кращим розвитком емоційного інтелекту та переважно адекватною самооцінкою. Вони здатні спокійніше реагувати на складні ситуації, менше «зриватися» в агресію, краще розуміти себе й інших. За умови належної підтримки такі учні можуть ставати не лише об'єктом, а й суб'єктом правового виховання – демонструвати конструктивні зразки поведінки в класі, бути лідерами позитивних ініціатив, брати участь у волонтерських чи правопросвітницьких заходах.

Отже, правова соціалізація старших підлітків у шкільному середовищі відбувається на фоні виражених внутрішніх напружень, а саме емоційної нестабільності, проблем із саморегуляцією, коливань самооцінки та агресивних тенденцій. Попри це, у психологічній структурі підлітків уже присутні ті риси й ресурси, на які можна спиратися, формуючи більш зрілу, відповідальну правову позицію. Саме ця подвійність – поєднання ризиків і можливостей – визначає необхідність розробки цілеспрямованої психолого-педагогічної програми, яка буде спрямована не тільки на інформування про норми права, а й на розвиток стресостійкості, емоційної грамотності, стабільної самоповаги та конструктивних способів подолання конфліктів.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА НАПРЯМКИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

3.1. Психологічні умови та механізми оптимізації правової соціалізації підлітків

У попередньому розділі ми побачили, що правова соціалізація підлітків розгортається на досить непростому психологічному фоні. Частина старшокласників погано витримує стрес, не завжди розуміє власні емоції й емоції інших, має нестійку або занижену самооцінку та схильна до агресивних реакцій. Якщо дивитися на це не лише як на «проблему», а як на вихідну точку, стає очевидно, що оптимізація правової соціалізації – це не про додаткові «лекції про закон», а про створення таких психологічних умов, у яких право починає відчуватися як щось живе, справедливе й внутрішньо прийняте.

Психологічні умови можна визначити як своєрідне «середовище всередині й навколо підлітка», в якому він робить свої щоденні вибори – дотримуватися правил чи порушувати їх, шукати захисту в правовому полі чи вирішувати питання силою. До них належать і внутрішні ресурси (саморегуляція, самооцінка, емоційний інтелект), і характер стосунків із дорослими та однолітками, і те, як влаштоване шкільне життя в цілому.

Однією з базових умов є переживання підлітком базової безпеки та справедливості. Там, де підліток постійно чує «терпи», «так треба», «тут нікому нічого не доведеш», важко говорити про повагу до права. Натомість досвід, коли його вислуховують, пояснюють мотиви рішень, дають можливість обґрунтувати свою позицію, формує відчуття про те, що правила існують не для того, щоб принизити, а щоб захистити. Це дрібні щоденні речі, як от, як учитель пояснює виставлену оцінку, як класний керівник реагує на конфлікт, чи мають учні реальний вплив на життя класу.

Другий важливий блок умов – це підтримка розвитку емоційної та вольової регуляції. Підліток, який не вміє вчасно «зчитати» власний гнів чи сором і не має навичок його опрацювання, в конфлікті швидше «полетить у бійку», ніж встигне подумати про правові наслідки. Тому всі форми роботи, які вчать зупинятися, називати свої почуття, шукати альтернативні способи дії (тренінги саморегуляції, вправи на усвідомлення емоцій, навчання відновлювальним практикам), безпосередньо пов'язані з оптимізацією правової соціалізації, навіть якщо зовні вони не мають «юридичної» назви.

Не менш важливою умовою є формування більш стабільної, реалістично позитивної самооцінки. Наші дані показали, що багато старшокласників або знецінюють себе, або дуже залежні від зовнішніх оцінок. У першому випадку правопорушна поведінка може слугувати способом «хоч якось заявити про себе» або помститися за пережиту несправедливість. У другому – підліток легко йде за групою, аби не втратити «обличчя», навіть якщо розуміє, що вчинок незаконний. Там, де дорослі допомагають побачити сильні сторони, визнавати помилки без тотального самознищення, підтримують реалістичні життєві цілі, з'являється внутрішній ґрунт для відповідального ставлення до норм права.

Умови, пов'язані з агресивністю, також є принциповими. Агресія сама по собі – не «зло», це природна емоційна реакція, але питання в тому, як її проживають. Якщо в сім'ї та школі прийнято кричати, принижувати, «ставити на місце» силою, підліток засвоює, що так вирішуються конфлікти. Якщо ж дорослі показують інші способи – проговорювання, медіацію, пошук взаємоприйнятних рішень, – формується інше уявлення, що норма – це не «удар у відповідь», а спроба знайти справедливе рішення без насильства. Власне, це й є психологічною умовою того, щоб правові норми не сприймалися як щось відірване від життя.

Якщо спробувати узагальнити, можна виділити кілька ключових психологічних умов оптимальної правової соціалізації підлітків:

- атмосферу відносної безпеки й довіри (можна говорити, помилятися, оскаржувати рішення, не боячись тотального приниження);
- досвід справедливого ставлення з боку значущих дорослих (коли покарання зіставне з проступком, а правила однакові для всіх);
- підтримку розвитку саморегуляції та емоційної грамотності (навчання «зупинці», усвідомленню почуттів, пошуку альтернативної поведінки);
- роботу із самооцінкою й почуттям власної гідності (щоб підліток не доводив собі свою «вагомість» через ризик та порушення);
- ненасильницькі, поважні моделі розв'язання конфліктів, які підліток реально спостерігає вчителів, батьків, шкільної адміністрації;
- можливість брати участь у прийнятті рішень, що стосуються шкільного життя (учнівське самоврядування, обговорення правил класу, участь у медіації).

Поруч із умовами варто визначити й психологічні механізми, а саме як відбувається усвідомлення правових норм у внутрішньому світі підлітка.

Перший важливий механізм — інтеріоризація, тобто перехід від зовнішнього контролю до внутрішнього самоконтролю. Спочатку підліток дотримується правил, бо «так сказали» або «бояться батьків, учителя, поліції». З часом, якщо в нього є досвід справедливого застосування норм, підтримки й пояснення, починає формуватися внутрішнє відчуття: «так правильно», «так по-людськи», «я сам не хочу інакше». На це працюють пояснення мотивів правил, обговорення конкретних ситуацій («як було б справедливо вчинити?», «як ти би себе почував на місці іншого?»), а не лише формальні заборони.

Другий механізм — ідентифікація з дорослими та однолітками, які демонструють правомірну й водночас гідну поведінку. Підліток не засвоює норм «із повітря»; він дивиться, як веде себе класний керівник, як батьки реагують на несправедливість, як старші товариші виходять із конфліктів. Там, де дорослі легко обходять правила, «вирішують питання» в обхід закону, а потім говорять про «повагу до права», виникає внутрішній дисонанс. Навпаки, коли підліток бачить, що людина, яку він поважає, обирає чесний, хоч іноді і складніший шлях, право набуває для нього іншого змісту.

Третій механізм – рефлексія й морально-правове осмислення власних учинків. Для підлітка дуже важливо мати простір і час, де з ним не просто «розбираються», а разом аналізують, наприклад: що сталося, хто як себе почував, які були інші варіанти, які наслідки. Це можуть бути індивідуальні бесіди зі шкільним психологом, групові обговорення після конфліктної ситуації, елементи відновлювальних практик (кола, медіація). Через такі розмови формуються внутрішні критерії, такі як «що для мене є справедливим», «де проходить межа між «пожартувати» і принизити», «коли мій учинок вже порушує право іншого».

Четвертий механізм – набуття власного досвіду конструктивної участі у правових і громадянських практиках. Це може бути участь у шкільному самоврядуванні, волонтерських акціях, учнівських ініціативах, де підлітки не просто «слухають про право», а домовляються, ухвалюють рішення, беруть відповідальність за їх виконання. Такий досвід допомагає відчувати себе не лише об'єктом впливу («зі мною щось роблять»), а й суб'єктом – тим, хто теж має право голосу й може діяти в межах закону.

Особливого значення ці механізми набувають у сучасному українському контексті, де підлітки живуть на тлі війни, соціальної нестабільності, досвіду несправедливості й втрат. У таких умовах право легко починає асоціюватися або з безсиллям («закони не працюють»), або з репресією («тільки карають»). Тому важливо, щоб у шкільному й сімейному житті в підлітка з'являлися конкретні, життєві приклади того, як правові норми можуть захищати гідність, допомагати відновлювати справедливість, підтримувати слабшого.

Таким чином, оптимізація правової соціалізації підлітків – це насамперед робота з їхнім внутрішнім світом і найближчим соціальним оточенням. Необхідним є створення такого середовища, де:

- правила є зрозумілими й поясненими, а не лише «спущеними зверху»;
- до підлітка ставляться як до того, хто здатен думати, відчувати й робити усвідомлений вибір;
- є простір для помилок і відновлення, а не лише для покарання;

– підліток має реальні можливості брати участь у вирішенні питань, що стосуються його життя;

– дорослі самі демонструють повагу до права в щоденних дрібницях.

Саме на таких засадах можуть будуватися конкретні психолого-педагогічні програми й рекомендації, які будуть спрямовані на підтримку правової соціалізації не «взагалі», а живих, конкретних підлітків із їхніми страхами, протестами, пошуками і потребою в справедливості.

На формувальному етапі дослідження було розроблено програму правової соціалізації підлітків, яка розрахована на 10 корекційних занять. Програма складена з урахуванням психологічних особливостей учнів, а саме рівня стресостійкості, стилю поведінки в конфліктній ситуації, агресивності.

Мета програми: сприяти формуванню у підлітків внутрішніх психологічних ресурсів правової соціалізації – стресостійкості, емоційної саморегуляції, емпатії, адекватної самооцінки, навичок конструктивного розв’язання конфліктів та відповідального ставлення до правових норм.

Таблиця 3.1.

Структура тренінгової програми для підлітків (10 занять)

№ заняття	Тема заняття	Мета заняття	Основний зміст та орієнтовні вправи
1	Знайомство . Правила групи. Я і мої права	Створити безпечну атмосферу, познайомити учасників, окреслити очікування й перші уявлення про право та справедливість	Знайомство в колі, вправа «Візитка мого імені»; обговорення очікувань («Що хочу отримати від занять?»); спільне вироблення правил групи (конфіденційність, повага, добровільність активності); міні-дискусія «Що для мене справедливість?», «Коли я відчував/ла, що зі мною вчинили несправедливо?»; короткий підсумок ведучого про зв’язок особистого досвіду з правовою соціалізацією.
2	Стрес і я: як я реаую на напругу	Допомогти підліткам усвідомити власні	Мозковий штурм «Що таке стрес людськи?»; вправа «Мій стресовий світ» (учасники позначають типові стресові ситуації у школі, вдома, в компанії);

		стресові реакції та їхній вплив на поведінку	обговорення тілесних, емоційних, поведінкових проявів стресу; робота в малих групах із прикладами ситуацій «коли мене винесло», пошук моменту, в який ще можна було зупинитися; коротка демонстрація простої дихальної техніки та вправи «стоп-пауза».
3	Вчуся триматися: базові навички саморегуляції	Розширити арсенал підлітків щодо способів зниження напруги без агресії та самоушкоджувальної поведінки	Обговорення «Що я зазвичай роблю, коли мене «накриває»?»; вправа «Термометр напруги» (учні вчаться оцінювати свій стан за шкалою від 0 до 10); тренування кількох технік: дихання «4–4–4», коротка м'язова релаксація, «заземлення» через відчуття тіла; міні-рольові ігри, де учасники пробують застосувати «стоп-паузу» в конфліктній ситуації; домашнє завдання: обрати одну техніку і спробувати використати її протягом тижня.
4	Емоції під мікроскопом: розпізнаю, називаю, розумію	Розвивати емоційну обізнаність та вміння відрізняти різні емоційні стани	Вправа «Емоційний колаж» (учні підбирають картинки/слова до різних емоцій); гра «Відгадай емоцію» за описом ситуації чи мімікою; обговорення: чим відрізняється злість від образи, сором від провини, страх від тривоги; міні-групова робота «Мої типові емоції у конфлікті з однолітками/дорослими»; підбиття підсумків: чому важливо вчасно розуміти, що саме я відчуваю, перед тим як щось робити.
5	Я і інші: емпатія та повага у стосунках	Сприяти розвитку емпатії, вміння бачити ситуацію очима іншої людини	Вправа «Дві сторони однієї історії» (одна ситуація розігрується з позиції різних учасників – «жертви», «спостерігача», «агресора»); обговорення почуттів усіх сторін; робота в парах «Мені було б важливо, щоб...» (учасники вчаться слухати й перефразовувати одне одного); міні-дискусія «Чому іноді легше сміятися з чужої помилки, ніж підтримати?»; підсумок ведучого про зв'язок емпатії з небажанням порушувати права інших.
6	Самооцінка і гідність: як я до себе	Допомогти учасникам усвідомити	Вправа «Мій внутрішній голос» (учні записують типові фрази, які говорять собі після успіхів і невдач); обговорення

	ставлюся	особливості власної самооцінки і її вплив на вибір поведінки	різниці між конструктивною самокритикою і самознищенням; вправа «Мій список сильних сторін» (робота в трійках, де кожен отримує зворотний зв'язок про свої ресурси); аналіз ситуацій, де підлітки погоджуються на принизливі/ризиковані вчинки заради схвалення групи; висновок: як почуття власної гідності допомагає сказати «ні» пропозиціям, що суперечать нормам.
7	Конфлікти без бою: як сваритися, не руйнуючи стосунки	Розвивати навички конструктивного розв'язання конфліктів і ненасильницької комунікації	Мозковий штурм «З чого зазвичай починаються наші сварки?»; короткий розбір типових стилів поведінки в конфлікті (напад, втеча, пристосування, співпраця); тренування «я-повідомлень» замість звинувачень; рольові ігри «учень – учитель», «двоє однокласників», де учасники пробують зберігати повагу до себе і до іншого; дискусія про межі: в яких випадках варто звертатися до дорослих, коли ситуація переходить межу правових норм.
8	Агресія: коли злість допомагає, а коли руйнує	Усвідомити власні агресивні реакції та знайти безпечні способи вираження злості	Обговорення «Що в моєму житті викликає найбільше злості?»; пояснення різниці між почуттям злості і агресивною поведінкою; робота в малих групах «Мені здається, що я захищаюся, але насправді нападаю...»; вправи на безпечне вираження злості (вербалізація, творчі способи, фізична активність без шкоди іншим); розгляд кількох кейсів, де агресія перейшла в правопорушення, і пошук альтернативних дій; підсумок: як контроль агресії пов'язаний з дотриманням правових норм.
9	Право, справедливість і відповідальність у моєму житті	Поглибити розуміння підлітками зв'язку між особистими цінностями, правами, обов'язками та реальною поведінкою	Робота з життєвими ситуаціями: булінг, пошкодження майна, «жарти» в мережі, прогули, незаконне копіювання матеріалів тощо; в малих групах учні визначають, чий права порушено, які можуть бути наслідки, які є законні способи виходу з ситуації; міні-обговорення «Чи завжди закон = справедливість? Що робити, коли здається, що правила несправедливі?»; знайомство з основними каналами захисту

			прав у школі й громаді (шкільний психолог, класний керівник, адміністрація, служби підтримки); формулювання особистих «правових принципів», яких учні готові дотримуватися.
10	Підсумок: що я беру із собою. Мій особистий план	Узагальнити досвід участі у програмі, допомогти підліткам усвідомити власні зміни і визначити кроки на майбутнє	Вправа «Лінія мого шляху» (учасники згадують найзначущі моменти програми); обговорення в колі «Що в собі я помітив/ла нового? Що хочу продовжувати тренувати?»; складання індивідуального міні-плану «3 мої кроки до більш відповідальної поведінки»; анонімне анкетування з відгуками про програму; завершальний ритуал прощання (наприклад, «компліменти в колі» або «лист підтримки самому собі»).

Запропонована тренінгова програма розрахована на учнів 10–11 класів і передбачає 10 групових занять тривалістю 45–60 хвилин. Програма може бути інтегрована в систему шкільної профілактичної та виховної роботи, реалізована практичним психологом або соціальним педагогом і за потреби адаптована до особливостей конкретного класу, рівня згуртованості групи та актуальних запитів закладу освіти. Таким чином, вона виступає практичним інструментом оптимізації правової соціалізації підлітків через розвиток їхніх внутрішніх психологічних ресурсів.

3.2. Аналіз правової соціалізації підлітків та її психологічних детермінант

На цьому етапі дослідження було повторно застосовано той самий комплекс методик, що й на констатувальному етапі: тест стресостійкості І. Усатової, методику «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла, шкалу самооцінки М. Розенберга та методику «Агресивна поведінка» Є. Ільїна і П. Ковальова. Повторна діагностика проводилася після завершення тренінгової програми з розвитку особистісних ресурсів правової соціалізації. Це дало змогу

побачити, чи дійсно змінився психологічний фон, на якому формуються правові установки та поведінка підлітків.

Нижче подано узагальнені результати контрольного зрізу та їх порівняльний аналіз із даними констатувального етапу.

Таблиця 3.2.

Розподіл підлітків за рівнями стресостійкості (методика І. Усатової, контрольний етап)

Рівень стресостійкості	Констатувальний етап (%)	Контрольний етап (%)
Високий	2,8	16,7
Вище за середній	11,1	27,8
Середній	25,0	30,6
Нижчий за середній	33,3	16,7
Низький	27,8	8,3

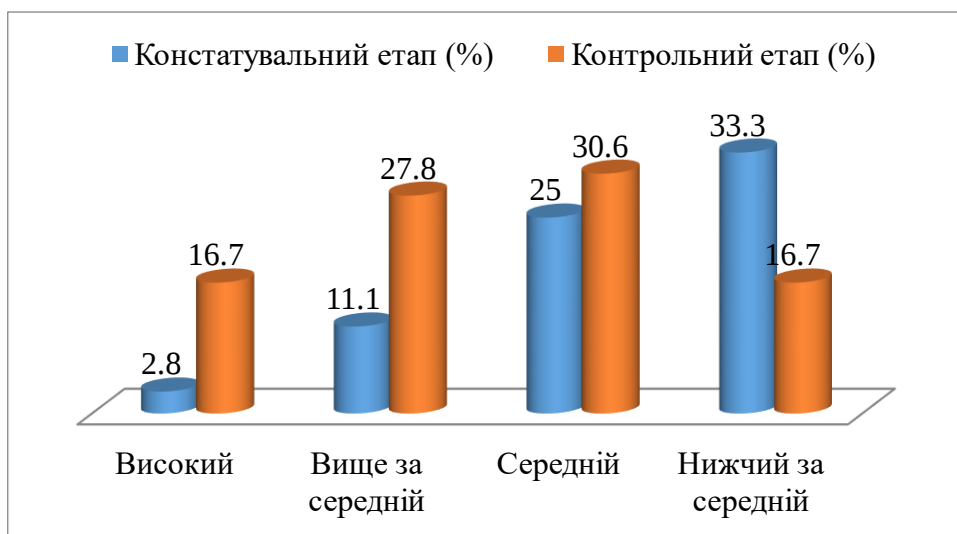

Рис 3.1. Розподіл підлітків за рівнями стресостійкості (методика І. Усатової, контрольний етап)

Якщо порівняти ці дані з результатами констатувального зрізу, зміни досить помітні навіть без складних статистичних розрахунків. На початку дослідження лише 13,9 % підлітків мали високий або вищий за середній рівень стресостійкості, тоді як понад 60 % потрапляли до груп із зниженими показниками. Після завершення програми співвідношення стало іншим.

Частина підлітків з високим і вищим за середній рівнем стресостійкості зросла до 44,5 %, а група з низькою та нижчою за середню стресостійкістю скоротилася до 25 %.

Простою мовою це означає, що значна частина старшокласників стала краще витримувати напругу, спокійніше реагувати на конфлікти й навчальне навантаження, менше «зриватися» в афективні реакції. У розмовах із підлітками вони часто відзначали, що стали частіше «долічувати до десяти», перш ніж відповісти, або принаймні намагатися спочатку відійти, а вже потім щось говорити чи писати в чаті. З точки зору правової соціалізації це важливий зсув: підліток, який навчився витримувати емоційну хвилю, має більше шансів не перейти межу між звичайним конфліктом і поведінкою, що вже підпадає під дисциплінарні чи правові санкції.

Особливо показовим є скорочення групи з низьким рівнем стресостійкості – з майже третини вибірки до 8,3 %. Це саме ті учні, які на початку дослідження демонстрували значну виснаженість, нервозність, схильність до тривалих переживань і відчуття безпорадності. Після програмної роботи частина з них перейшла до категорій «нижче за середній» та «середній» рівнів, тобто внутрішня напруга стала більш керованою. Зрозуміло, це не означає «повного зникнення» стресу, але навіть зменшення частоти та інтенсивності емоційних «зривів» уже створює інші умови для правової поведінки: підлітку легше дотримуватися правил, чути аргументи дорослого, а не діяти під впливом миттєвого обурення.

Таблиця 3.3.

Розподіл підлітків за рівнями емоційного інтелекту (методика Н. Холла, контрольний етап)

Рівень емоційного інтелекту	Констатувальний етап (%)	Контрольний етап (%)
Високий рівень	13,9	30,6
Середній рівень	36,1	47,2
Низький рівень	50,0	22,2

На констатувальному етапі половина вибірки мала низький рівень емоційного інтелекту, а високі показники були радше винятком. Після участі в тренінговій програмі картина помітно змінилася: зменшилася кількість підлітків із низькими показниками (з 50 % до 22,2 %), натомість зросла частка як середнього, так і високого рівня. Тепер майже кожен третій учень демонструє високий інтегральний рівень емоційного інтелекту.

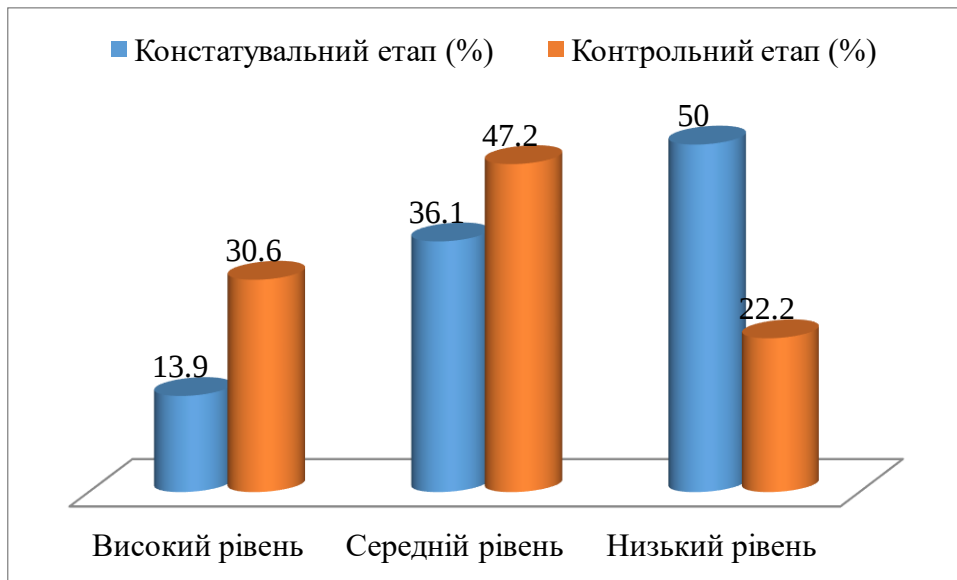

Рис 3.2. Розподіл підлітків за рівнями емоційного інтелекту (методика Н. Холла, контрольний етап)

У практичній площині це проявлялося в тому, що підлітки частіше починали проговорювати свої почуття («я розізлився», «мені образливо», «я розчарований»), а не просто відповідати агресією або відстороненістю. На заняттях, де обговорювали життєві ситуації, з'являлося більше висловлювань наприклад: «я розумію, що він так зробив, бо...», «йому теж було страшно/соромно». Така здатність до емпатії та розуміння мотивів іншої людини прямо впливає на правову поведінку, а саме коли підліток бачить у «жертві» не абстрактну фігуру, а живу людину з почуттями, стає складніше виправдовувати для себе булінг, цькування чи інші форми порушення норм.

Поєднання зростання емоційної обізнаності та навичок регуляції дає підліткам більше внутрішніх інструментів для «розв'язання вузла» конфлікту без силового тиску і принижень. Юридично значущі ситуації, які раніше могли

закінчуватися бійкою, взаємними образами в мережі чи псуванням майна, поступово починають «перетікати» в площину розмови, звернення по допомогу до дорослого, використання більш цивілізованих способів захисту своїх прав.

Таблиця 3.4.

Розподіл підлітків за рівнями самооцінки (шкала М. Розенберга, контрольний етап)

Рівень самооцінки	Констатувальний етап (%)	Контрольний етап (%)
Низька	30,6	13,9
Нестійка / суперечлива	36,1	25,0
Переважаю адекватна, з епізодами самокритики	25,0	38,9
Висока, стійка самоповага	8,3	22,2

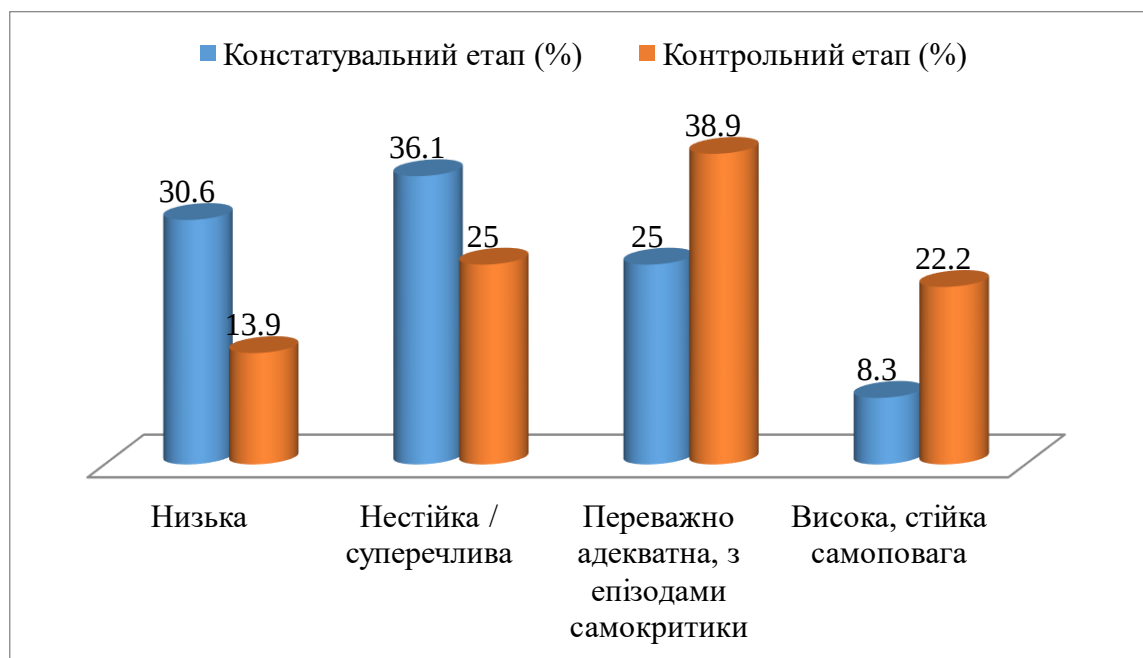

Рис. 3.3. Розподіл підлітків за рівнями самооцінки (шкала М. Розенберга, контрольний етап)

Порівняно з констатувальним етапом, де майже третина вибірки мала низьку самооцінку, а ще понад третина – нестійку, тепер ситуація виглядає

значно більш сприятливою. Кількість підлітків із низьким рівнем самоповаги зменшилася удвічі, натомість зросла частка учнів із переважно адекватною та стійко високою самооцінкою.

Якщо спробувати передати це не мовою відсотків, а «людською», то можна сказати так: у класі стало більше хлопців і дівчат, які вже не сприймають себе як «вічних невдах» і не будують свою поведінку лише з позиції «я гірший/гірша за всіх». На тренінгових заняттях це відчувалося в тому, що підлітки охочіше говорили про свої сильні сторони, досягнення, вчилися приймати компліменти й зворотний зв'язок без знецінення на кшталт «це випадково» чи «мені просто пощастило».

Для правової соціалізації зміни в самооцінці мають подвійне значення. По-перше, більш стабільна самоповага знижує потребу у «ризикованому» самоствердженні через порушення правил, демонстративні проступки, участь у небезпечних ситуаціях заради схвалення групи. По-друге, підліток, який поважає себе, легше відмовляється від ролі «жертви», у тому числі в правовому сенсі: він більше схильний захищати свої права цивілізованими способами, а не просто мовчки терпіти або відповідати симетричною агресією.

Таблиця 3.5.

Розподіл підлітків за рівнем загальної агресивної поведінки (методика Є. Ільїна та П. Ковальова, контрольний етап)

Рівень загальної агресивності	Констатувальний етап (%)	Контрольний етап (%)
Низький рівень	19,4	44,4
Середній рівень	41,7	38,9
Високий рівень	38,9	16,7

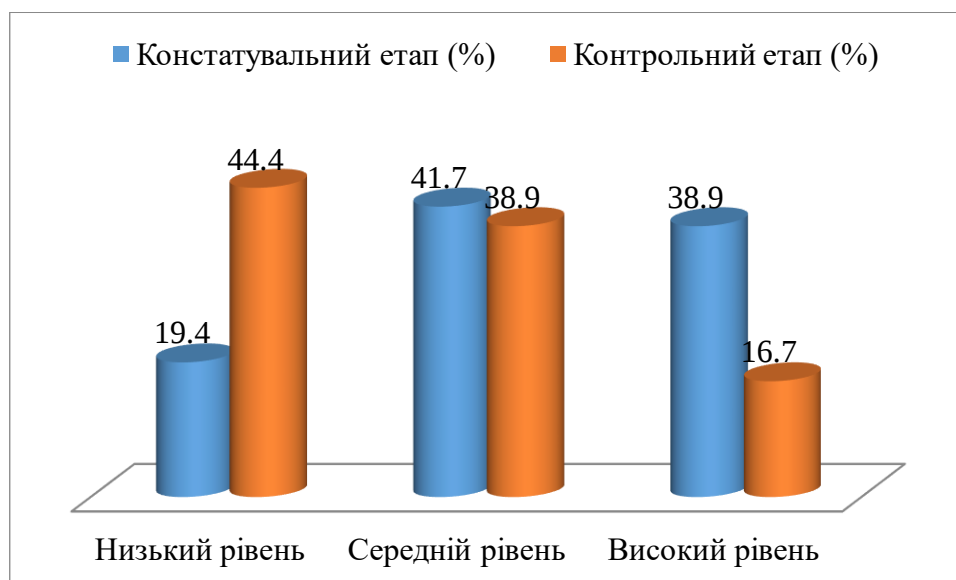

Рис.3.4. Розподіл підлітків за рівнем загальної агресивної поведінки (методика Є. Ільїна та П. Ковальова, контрольний етап)

На старті дослідження майже 40 % вибірки мали високий рівень агресивності, тоді як низькі показники демонстрував лише кожен п'ятий учень. Після проведення програми співвідношення змінилося на протилежне: частка підлітків із високою агресивністю зменшилася більш ніж удвічі, а кількість учнів з низьким рівнем агресивних проявів зростає до 44,4 %.

Під час занять це проявлялося у дрібницях, які добре помітні в шкільному житті, так ставало менше різких реплік «через дрібниці», знижувалася кількість демонстративних жестів, таких як грюкання дверима, голосові «сутички» у групі завершувалися швидше і частіше з вибаченням або принаймні визнанням своєї надмірної різкості. Частина учнів, які раніше схильні були «відповідати ударом на удар», у рольових іграх та обговореннях починали пропонувати варіанти на кшталт «спочатку поговорити», «піти до класного керівника», «розвести сторони».

Якщо дивитися ширше, з правової точки зору, це зменшує ризик того, що шкільні конфлікти переростатимуть у ситуації, які потребують втручання поліції чи служб у справах дітей. Зниження загальної агресивності, особливо у сфері прямої фізичної та вербальної агресії, означає, що внутрішній імпульс «вдарити/принизити» уже не настільки автоматично «включається» у відповідь

на будь-яке подразнення. Це не скасовує наявності конфліктів, але змінює спосіб, яким підлітки звикли їх розв'язувати.

У цілому, якщо зібрати разом усі отримані показники, можна констатувати, що після участі в програмі в більшості підлітків підвищилася стресостійкість, покращився емоційний інтелект, стабілізувалася самооцінка та знизився рівень агресивності. Усі ці зміни працюють в одному напрямі – вони «підсилюють» внутрішні психологічні ресурси, на які може спиратися правова соціалізація. Іншими словами, підліток не просто знає, що «є закон» і «є правила», а має більше внутрішніх можливостей діяти відповідально навіть тоді, коли емоції сильні, конфлікт гострий, а тиск однолітків відчувається дуже реально.

3.3. Психологічні рекомендації щодо підвищення ефективності правової соціалізації підлітків у освітньому та сімейному середовищі

Для реалізації програми правової соціалізації підлітків були розроблені психологічні рекомендації. Передусім важливо, щоб підліток відчув, що право – це не лише «заборони і покарання», а щось, що реально може його захистити, відновити справедливість, допомогти відстояти гідність. Коли дитина бачить, що правила діють однаково для всіх, що її думку слухають, а конфлікти намагаються вирішувати розмовою, домовленостями, а не криком чи силою, вона поступово починає сприймати правові норми не як нав'язану «формальність», а як щось потрібне й логічне.

Рекомендації для шкільного середовища

У школі варто свідомо піклуватися про атмосферу безпеки й поваги. Йдеться не про «штучні посмішки», а про зрозумілі, прозорі правила, які однаково діють для всіх. Підлітки мають чітко знати, за що саме настають ті чи інші наслідки, і бачити, що «улюбленців» і «цапів-відбувайл» немає. Якщо покарання залежить від настрою вчителя чи ставлення до конкретної дитини, у учнів швидко формується відчуття несправедливості й подвійних стандартів, а разом із тим – недовіра до будь-яких норм, у тому числі правових.

Добре працює практика, коли частину правил класу або гуртка формують разом із дітьми. Можна відверто поговорити з учнями, що для них означає «безпека» і «поважне ставлення», яких норм вони самі хотіли б дотримуватися, а потім оформити це у вигляді спільної домовленості й час від часу до неї повертатися. Коли підлітки мають можливість долучитися до створення правил, вони сприймають їх вже не як «чужі вимоги зверху», а як спільно вироблені орієнтири.

Результати дослідження показали, що у багатьох учнів занижена стресостійкість і є складнощі з регуляцією емоцій. Тому до будь-яких правових бесід варто додавати елементи навчання емоційній компетентності та навичкам саморегуляції. Це можуть бути дуже прості речі:

- короткі вправи на усвідомлення емоцій («що я зараз відчуваю», «що з моїм тілом, коли я злюся/боюсь»);
- навчання елементарним технікам заспокоєння (подих, «пауза» перед тим, як відповісти, пошук безпечних способів «випустити пар»);
- розігрування життєвих шкільних ситуацій із пошуком різних варіантів поведінки – не лише «дати у відповідь», а й поговорити, звернутися по допомогу, вийти з конфлікту гідно.

Важливо, щоб такі заняття не перетворювалися на моральні «лекції», які підлітки слухають із внутрішнім опором. Їм набагато легше включатися, коли йдеться про реальні історії, знайомі емоції, коли є місце для гумору, дискусії, несхвалення, але без приниження.

Окремий напрям роботи – агресивна поведінка. Разом шкільний психолог, класні керівники та адміністрація можуть продумати, як дати підліткам можливість «вивести» напруження в безпечні для інших форми. Це й спортивні гуртки, і участь у творчих заходах, і волонтерські ініціативи. Дуже важливо, щоб підліток відчув: він може бути сильним і помітним не тільки тоді, коли кричить, принижує чи б'ється. Паралельно варто говорити з учнями про різницю між «силою» та агресією: як можна відстояти себе, не принижуючи іншого, як сказати «ні», не переходячи меж.

Ще один важливий блок – самооцінка. Багато підлітків або дуже «провалюються» у самознищувальну критичність, або навпаки демонструють показову «всемогутність», за якою часто ховається невпевненість. Тут корисними є:

- зворотний зв'язок від учителя, де озвучуються не лише помилки, а й зусилля, прогрес, сильні сторони;
- створення ситуацій невеликих, але реальних успіхів для тих учнів, які звикли до ролі «невдахи»;
- залучення підлітків до проєктів, де вони несуть відповідальність і бачать результат (учнівське самоврядування, організація заходів, участь у спільних справах класу чи школи).

Це безпосередньо впливає на правову поведінку, тобто підліток, який має хоч трохи опори на власну цінність, рідше потребує доводити свою «крутість» через порушення норм.

Рекомендації для сімейного середовища

Те, що підліток щодня бачить удома, часто впливає на нього сильніше, ніж будь-який урок правознавства. Саме в родині дитина вперше стикається з тим, що таке «можна/не можна», «чесно/нечесно», «справедливо/несправедливо». Тому батькам варто пропонувати не сухі лекції про права та обов'язки, а живі розмови про те, як це виглядає в щоденному житті.

Одне із завдань – підтримати батьків у формуванні послідовного, але теплого стилю виховання. Це означає:

- правила, які підліток розуміє, а саме не двадцять заборон на всі випадки життя, а кілька ключових, але справді важливих;
- пояснення причин, тобто не лише «бо я так сказав», а ще й «бо це про безпеку/повагу/відповідальність»;
- бажання не тільки контролювати, а й чути. Коли дитині дають простір для аргументів, сумнівів, навіть протесту, але в межах поваги;
- відмова від принижень і фізичних покарань як «єдиного способу вплинути».

Корисною практикою є спільне обговорення конкретних ситуацій. Наприклад, конфлікт у класі, історія зі знайомими, новина з інтернету. Замість швидкого «вони неправі» можна спробувати ставити запитання типу де тут порушено чиєсь право, кому було найважче, як можна було розв'язати це інакше, що ти сам зробив би на місці героїв. Такі розмови потроху вчать дитину бачити за щоденними подіями не тільки «хто кого переміг», а й те, що є межі, гідність, наслідки.

Не менш важливо, які сигнали батьки дають своїм ставленням до права загалом. Фрази на кшталт «усі так роблять», «закони для дурнів», «головне, щоб не впіймали» можуть повністю знецінити будь-які шкільні зусилля. Натомість прості речі – дотримання правил дорожнього руху, чесна черга, спокійне виконання неприємних, але обов'язкових вимог – подають значно сильніший приклад, ніж окремі зауваження.

З огляду на проблеми зі стресом і агресією, які виявляють багато підлітків, родинам потрібна підтримка у пошуку більш здорових способів проживання напруження. Це можуть бути:

- спільні справи, де можна «розрядитися» (спорт, поїздки, волонтерство, домашні проєкти);
- домовленості про те, як сваритися, наприклад, не бити, не вішати ярлики, не принижувати, не згадувати старі образи;
- вміння дорослих сказати – «я зараз надто злий, давай продовжимо розмову, коли обидва трохи заспокоїмося».

Якщо підліток бачить, що дорослі теж мають конфлікти, але не переходять межу насильства, він отримує дуже важливий зразок – можна бути злим, але не обов'язково бути жорстоким.

Хорошим доповненням до індивідуальних бесід є цикли батьківських зустрічей або невеликі тренінги. Там можна пояснити, чому підлітки так гостро реагують на несправедливість, чому їм важко приймати контроль, як стиль виховання впливає на самооцінку й правову поведінку, як підтримати дитину, якщо вона вже стала учасником правопорушення чи серйозного конфлікту.

Спільний вектор для школи й родини.

І нарешті, дуже важливо, щоб школа й родина не «тягнули» підлітка в різні боки. Коли вдома і в школі звучать принципово різні послання («будь чесним» – «усі крадуть», «поважай інших» – «ти не винен нікому нічого»), дитині важко побудувати стабільну систему орієнтирів.

Тому варто налагоджувати:

- обмін інформацією не тільки у форматі «скарг на поведінку», а й у форматі спільного пошуку рішень;
- заходи, де батьки й учителі разом обговорюють складні теми, а не перекладають відповідальність один на одного;
- спільні ініціативи, у яких підлітки бачать дорослих по один бік із собою – наприклад, коли всі разом щось роблять для школи, міста, інших людей.

Таким чином, ефективна правова соціалізація – це не одна окрема година «правового виховання» на тиждень. Це жива система взаємин, де є справедливі правила, можливість говорити й бути почутим, де помилки не заперечують гідності, а стають приводом для навчання й переосмислення. Якщо школа й сім'я рухаються в одному напрямі, у підлітка з'являється шанс не просто «знати закон», а по-справжньому прийняти для себе ідею відповідальності, справедливості й поваги до інших.

Висновки до третього розділу

Нами було узагальнено й проаналізовано результати емпіричного дослідження, а також окреслено практичні шляхи підвищення ефективності правової соціалізації підлітків. Дослідження підтвердило, що правова поведінка старшокласників не формується «сама по собі» і не зводиться до рівня поінформованості про закони. Вона тісно пов'язана з низкою внутрішніх психологічних чинників, зокрема зі стресостійкістю, рівнем емоційного інтелекту, особливостями самооцінки та мірою вираженості агресивних тенденцій.

Розробка тренінгової програми, спрямованої на розвиток внутрішніх ресурсів правової соціалізації, дало змогу перевірити, наскільки цілеспрямована психокорекційна робота здатна змінити цю ситуацію. Повторна діагностика засвідчила позитивну динаміку за всіма ключовими показниками. Відтак, зріс відсоток підлітків з високою та вищою за середню стресостійкістю, суттєво зменшилася кількість учнів з низьким рівнем емоційного інтелекту, стабілізувалася й підвищилася самооцінка, а також знизився загальний рівень агресивності. У значної частини старшокласників з'явилося більше внутрішніх можливостей витримувати напругу, усвідомлювати й регулювати власні емоції, реалістично оцінювати себе та стримувати імпульсивні агресивні реакції, що прямо пов'язано зі зниженням ризику порушення правових норм.

Отримані результати показали, що психологічні умови правової соціалізації задаються не лише «зовнішніми» вимогами школи чи сім'ї, а й тим, як підліток почувається всередині себе та у взаєминах з іншими. Там, де є досвід справедливого ставлення, можливість бути почутим, де конфлікти розв'язуються не силою, а через діалог, де підтримується адекватна самооцінка й ненасильницькі моделі поведінки, правові норми поступово переходять із площини зовнішнього контролю у сферу внутрішніх переконань. Саме тому в нас було детально описано психологічні механізми оптимізації правової соціалізації – інтеріоризацію норм, ідентифікацію з значущими дорослими та

ровесниками, розвиток рефлексії й набуття власного досвіду відповідальної участі в правових і громадянських практиках.

На основі емпіричних даних та аналізу тренінгової роботи були розроблені конкретні психологічні рекомендації для освітнього й сімейного середовищ. Для школи наголошено на важливості прозорих і послідовних правил, атмосфери безпеки й поваги, розвитку емоційної компетентності, підтримки самооцінки та конструктивної роботи з агресією. Для родини наголошено на теплій, але послідовній моделі виховання, особистому прикладі поваги до права, живих розмовах про справедливість і відповідальність, а також на формуванні більш здорових способів переживання напруження та конфліктів. Окремо підкреслено, що узгодженість впливів школи й родини істотно підсилює шанси підлітка інтегрувати правові норми у власну систему цінностей.

Результати емпіричного дослідження дозволили не лише зафіксувати наявний стан психологічних детермінант правової соціалізації підлітків, а й показати, що цілеспрямована психолого-педагогічна робота здатна істотно покращити цей стан. Поступове зростання стресостійкості, емоційного інтелекту, стабільності самооцінки та зниження агресивності створюють більш сприятливий ґрунт для формування внутрішньо прийнятої правової позиції. Запропонована тренінгова програма та система рекомендацій можуть розглядатися як практичний інструмент підтримки правової соціалізації підлітків у сучасних умовах, коли запит на справедливість, гідність і відповідальність є особливо гострим.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання магістерської роботи узагальнено сучасні теоретичні підходи до розуміння правової соціалізації особистості та підлітків зокрема. Уточнено зміст поняття «правова соціалізація підлітків» у контексті сучасних соціокультурних змін і поширеності девіантних проявів, окреслено її структуру як процесу засвоєння правових норм, цінностей і моделей поведінки, що опосередковується емоційною сферою, самосвідомістю, системою міжособистісних стосунків і впливом мікро- та макросоціального середовища. Охарактеризовано підлітковий вік, як чутливий і водночас кризовий період становлення правосвідомості та правової поведінки, показано його суперечливість, що зумовлює як можливості, так і ризики для правової соціалізації.

Конкретизовано та систематизовано психологічні детермінанти правової соціалізації підлітків. Узагальнено, що до ключових внутрішніх чинників належать рівень стресостійкості, емоційний інтелект, особливості самооцінки та агресивності, а також характер сімейних стосунків і взаємодії з однолітками. Показано, що поєднання низької стресостійкості, емоційної нестриманості, нестійкої чи заниженої самооцінки та підвищеної агресивності істотно підвищує ризик деформацій правової соціалізації, тоді як розвиток саморегуляції, емпатії, реалістично позитивної самоповаги та ненасильницьких стратегій поведінки виступає захисним чинником щодо девіантних і делінквентних проявів.

Розроблено й реалізовано програму емпіричного дослідження психологічних детермінант правової соціалізації підлітків, яка включала добір психодіагностичного інструментарію (тест стресостійкості І. Усатової, методику діагностики емоційного інтелекту Н. Холла, шкалу самооцінки М. Розенберга, методику «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. Ковальова), характеристику вибірки старшокласників, організацію констатувального, формувального та контрольного етапів і застосування кількісних та якісних методів обробки. Емпірично виявлено, що на констатувальному етапі значна

частина підлітків характеризується заниженою стресостійкістю, недостатнім рівнем емоційного інтелекту, нестійкою або низькою самооцінкою та підвищеною агресивністю, що створює несприятливий психологічний фон для засвоєння правових норм і підвищує вразливість до ризикованої та правопорушної поведінки.

Доведено наявність суттєвих взаємозв'язків між досліджуваними психологічними характеристиками та особливостями правової соціалізації підлітків. Підтверджено, що низька стресостійкість і слабо сформовані навички емоційної регуляції поєднуються з більшою схильністю до імпульсивних, конфліктних та агресивних реакцій, які нерідко виходять за межі правових і моральних норм. Встановлено, що нестійка або занижена самооцінка посилює залежність підлітка від зовнішніх оцінок і групового тиску, що може виявлятися як у готовності порушувати правила заради самоствердження, так і в пасивному терпінні несправедливості без звернення до правових механізмів захисту. Показано, що підвищена загальна агресивність, особливо в поєднанні з низькою емпатією, є значущим предиктором девіантних і потенційно делінквентних форм поведінки.

Розроблено та апробовано тренінгову програму правової соціалізації підлітків (10 занять), спрямовану на розвиток внутрішніх психологічних ресурсів правомірної поведінки. Підтверджено її ефективність на контрольному етапі дослідження. Результати контрольного етапу дослідження засвідчили зростання частки підлітків з високим та середнім рівнями стресостійкості й емоційного інтелекту, зменшення кількості учнів із низькою самооцінкою та нестійкою самоповагою, а також істотне зниження частки підлітків із високим рівнем загальної агресивності. Таким чином, показано, що цілеспрямована психолого-педагогічна робота здатна істотно покращувати психологічний фон, на якому відбувається правова соціалізація.

Сформульовано й практично обґрунтовано психологічні рекомендації для освітнього та сімейного середовища щодо підвищення ефективності правового виховання підлітків. Узагальнено, що важливими умовами є створення в школі

атмосфери безпеки та справедливості, залучення учнів до вироблення правил і процедур розв'язання конфліктів, систематична робота зі стресостійкістю, емоційною грамотністю, самооцінкою й агресивною поведінкою. Для сімейного середовища рекомендовано послідовний, але теплий стиль виховання, відмова від принижень і насильницьких «виховних» практик, спільне обговорення правових ситуацій та особистий приклад дорослих у дотриманні норм права.

Гіпотеза дослідження, відповідно до якої правова соціалізація підлітків визначається комплексом психологічних детермінант (стресостійкість, емоційний інтелект, особливості самооцінки та агресивності, характер взаємин у сім'ї та з однолітками), а її оптимізація можлива за умови цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, загалом підтверджена.

Розроблена й апробована програма показала, що розвиток внутрішніх психологічних ресурсів підлітка супроводжується позитивними зрушеннями у сфері його правової поведінки, зниженням агресивних і ризикованих форм реагування та зростанням готовності вирішувати конфлікти в правовому полі. Усі поставлені завдання дослідження виконано, що дає підстави розглядати отримані результати як теоретично й практично значущі та такі, що відкривають перспективи для подальших досліджень правової соціалізації в інших вікових групах і в умовах різних соціальних середовищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Соціалізація особистості: можливості й ризики (соціально-педагогічний аспект): науково-методичний посібник. Київ: Видавництво «Педагогічна думка», 2007. 152 с.
2. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород, 2022. Вип. 69. С. 13-19.
3. Апетик Н. М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці: Рута, 2000. 41 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: [наук. вид.]. Київ: ЛТБіДь, 2008. 848с.
5. Бондаренко Л. О. Специфічно підліткові типи порушеної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. Конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 84-88.
6. Бондаренко Л.О. Правові уявлення неповнолітніх в контексті дослідження соціально-психологічних уявлень. Технології розвитку інтелекту. 2014. Том 1. № 5.
7. Браткова О. Ю., Дударенко О. Б., Теклюк І. В. Сергета І. В. Особливості соціально-психологічної адаптації підлітків, які навчаються в сучасних загальноосвітніх закладах. Наука і освіта: наук.практ. журнал. 2010. № 6. С. 40-42.
8. Бурмака Є. А. Проблемні питання процесу правової соціалізації в контексті сучасного стану реалізації верховенства права в Україні. Форум права. 2013. № 2. С. 79–85.
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник. Київ: Вид-во НПУ ім.. М. П. Драгоманова, 2009. 224с.

10. Гарасимів Т.З. Історіографічні дослідження проблеми девіантної поведінки: тенденції та напрямки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 174–182.
11. Гачак-Величко Л.А. Девіантна поведінка неповнолітніх: до питання класифікації чинників. Академічні візії. 2022. Випуск 6-7. С. 39–44.
12. Гірняк А.Н., Карп'як Т.М. Матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів. Актуальні задачі сучасних технологій – Тернопіль 17-18 листопада 2016. С. 318-319
13. Гончарова Н. О., Горбенко Ю. Л., Калюжна Ю. І., Лавріненко В. А., Мельничук М. М., Мирошник О. Г., Мишко Н. М., Моргун В. Ф., Перетятко Л. Г., Рева М. М., Седих К. В., Тесленко М. М., Тітов І. Г., Тітова Т. Є., Харченко А. С., Чайкіна Н. О., Яновська Т. А. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. К. В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.
14. Грищук Д. Г. Акмеологічний підхід як стратегічний орієнтир громадянської соціалізації молоді. Матеріали наукової конференції «Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень» (10 липня 2020 року). Т. 2. Вінниця: МЦНД. 2020. С. 57–59.
15. Дідківська Г. В. Право як фактор соціалізації особистості. Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). 2013. № 2. С. 213–218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpifyua_2013_2_36
16. Дмитрієва С. М. Особливості соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. № 3 (34). 2017. С. 22-26.
17. Ємець Ю.І. Соціально-психологічні детермінанти виникнення дефектів правової соціалізації підлітків. Юридична психологія. №1. 2015 С. 129-138
18. Землянська О. В. Роль криміногенної ситуації в поведінці особистості. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України,

Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 57-63.

19. Ільїна Ю. Ю., Світлична Н. О., Панченко Д. Д. Форми прояву міжособистісних конфліктів особистості з різним локусом контролю в певні вікові періоди. 2021. № 1. С. 71 – 76.

20. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури. Вісник Книжкової палати. 2011. № 6. С. 43–45.

21. Ком'яга А.В., Головка В.М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Том 2. С. 118–122.

22. Кордунова Н. О. Проблеми виникнення антисоціальних груп підлітків. Психогенеза особистості: норма і девіація: збірник наукових статей; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 262-268.

23. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: навч.-метод. посібник. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

24. Лавріненко В. А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості. Психологія і особистість. 2017. № 1. С. 130–145.

25. Лобко О. П. Соціологічні, психологічні, юридичні аспекти девіантної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. Конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 44-49.

26. Лучинкіна А. І., Мілютіна К. Г., Яншина Т. А. Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі : монографія. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 252 с.

27. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота, 2015. Том 175. С. 61-64.

28. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
29. Максимова Н. Ю. Типологія сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. № 1. 2017. С. 45–51.
30. Максимова Н.Ю. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища. Київ: Педагогічна думка, 2015. 254 с.
31. Мацуляк М. Неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації у суспільстві неповнолітніх. Проблеми сучасної психології. № 8. 2010. С. 682–691.
32. Могілевський Л.В. Дефекти правової соціалізації як чинник деевіації у підлітків. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2020. С. 281-284.
33. Муқан М. Психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. Матеріали X Міжнародної наук.-практ. конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій» (24-25 листопада 2021р.). Тернопіль, 2021. С. 105-106.
34. Мураненко К. Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. XI. Вип. 19. Київ: Генезум, 2019. С. 200-217.
35. Одінцова А. М. Психологічні особливості конфліктної особистості. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : колективна монографія. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2018. С. 230–252.
36. Охріменко І. М. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 179-188.

37. Павелків В., Малахова О. Соціальна депривація як чинник формування девіантної поведінки у підлітків. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. 2021. № 16. С. 156–165.
38. Парута О. Правова соціалізація в шкільному середовищі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки» № 3 (27), 2020. С. 82-97
39. Парута О. Сімя в системі ризиків правової соціалізації. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки» № 4(28), 2020. С. 77-82
40. Перепелиця Т. Г. Аналіз чинників та передумов злочинної поведінки підлітків у процесі соціалізації: [навч. посіб.]. К.: Вид-во КДУ ім. Т. Шевченка, 1999. 212 с.
41. Пивоварова В.Ю. Порушення соціалізації особистості в підлітковому віці. Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності. Харків, 2017. С. 265-267
42. Підчасов Є. В. Динаміка психологічної адаптації особистості молодшого підлітка до навчання в основній школі: автореф. дис. ...канд. психол. Наук. Харків, 2010. 21 с.
43. Профілактика деструктивної поведінки підлітків: навчально-методичний посібник. Т. Журавель & Ю. Удовенко. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.
44. Психологія девіантної поведінки особистості: навчальний посібник / укладач О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с.
45. Раєвська Я. М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка. Проблеми сучасної психології. № 13. 2011. С. 280–290.
46. Рогатинська Н., Чижовська Н. Превентивна діяльність злочинності неповнолітніх. Актуальні проблеми правознавства. 2023. № 2 (34). С. 198–205.
47. Самойлов А.М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. Наукові записки Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. № 44. С. 97–102.

48. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток : навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. К. : Видавничий дім «Слово», 2019. 272 с.

49. Середа К. О. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці : бакалавр. диплом. робота: 053, Психологія; КНЕУ ім. В. Гетьмана, Ф-т упр. персоналу, соціології та психології, Каф. педагогіки та психології. Київ, 2023. 68 с.

50. Сьомкіна І. С. Особливості впливу неблагополучної сім'ї на соціалізацію дитини. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 4 (215). 2011. С. 74–85.

51. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. 300 с.

52. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг: ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.

53. Хавелко Г. С. Соціально-педагогічні детермінанти формування превентивного виховного середовища. Лекція з навчальної дисципліни «Методика проведення превентивної виховної роботи». Львів: ЛДУФК, 2019. 16 с.

54. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

55. Яковенко С. І., Максимова Н. Ю., Мороз Л. І., Мороз Л. А. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. Київ : Паливода А. В., 2006. 260 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест на визначення рівня стресостійкості (авторська методика І. А. Усагова)

Інструкція: Вам необхідно відповісти на запитання, виходячи з того, наскільки часто ці твердження характерні для Вас. Відповідати слід на всі пункти, навіть якщо це твердження до Вас взагалі не стосується. Позначте відповідний варіант для кожного твердження в потрібній графі. Намагайтеся довго не замислюватися над вибором відповіді.

1. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточуючі чимось пригнічені.
2. Я не терплю критики в свій адрес.
3. Я переживаю за якість виконуваної мною роботи.
4. Я страждаю на безсоння.
5. Я думаю, що люди мене недооцінюють.
6. Я роздратовуюсь через дрібниці.
7. Я намагаюсь бути першим у всьому.
8. Я налаштований агресивно.
9. У мене недостатньо вільного часу.
10. Я болісно переживаю неприємності.
11. У мене виникають конфліктні ситуації.
12. Я займаюся улюбленою справою, відвідую виставки, концерти, музеї.
13. Думки про майбутню роботу не дають мені спокою.
14. Я не можу сконцентруватись.
15. Я сміюсь.
16. Я відчуваюся безпомічним.
17. Неочікувані події виводять мене з себе.
18. Я відчуваю внутрішнє хвилювання.
19. Я знервований.
20. Я зустрічаюся з друзями, знайомими.
21. Я відчуваю слабкість у всьому тілі.

22. Мені важко приховувати роздратування.
23. Я беру близько до серця проблеми інших людей.
24. Я займаюся спортом.
25. Я буваю досить щасливим. 26. Я планую своє життя.
27. Мене охоплюють страхи.
28. Я споживаю більше 4 чашок кави / чаю на день.
29. Буває, що я кажу неправду.
30. Я відчуваю невпевненість в собі.
31. Мені здається, що накопичилось так багато труднощів, що їх неможливо подолати.
32. Я знайомлюся з новими людьми.
33. Я збираю «волю в кулак», щоб виконати роботу.
34. Я відчуваю головні болі.
35. Я харчуюся нераціонально.
36. Я буваю задоволений.
37. Я дивлюся позитивно в майбутнє.
38. Я боюся змін

Обробка результатів:

1. Підрахуйте бали у всіх пунктах, де у вас є позначки галочкою.
2. Оцініть кожну проблему залежно від тяжкості її на вас:
незначно – 0 балів;
середньо – 1 бал;
сильно – 2 бали.
3. Додайте отримані бали до суми балів.

Інтерпретація: 0-11 балів – високий рівень стресостійкості. Людина чітко визначає цілі та шляхи їх досягнення, вміє і прагне раціонально розподіляти час, може тривалий час працювати з великим напруженням сил. Несподіванки, як правило, не вибивають із колії. Коло інтересів досить широке.

12-23 бали – рівень стресостійкості вищий за середній. Людина впевнена в собі, сильні потрясіння сприймає як урок у житті та вмикає механізми самооцінки та

значущості, вміє виявляти свої сильні сторони та швидко відновлювати свій психічний стан.

24-44 бали – середній рівень стресостійкості. Рівень стресостійкості відповідає в міру напруженому життю активної людини. Ситуації чинять чималий вплив на життя, і людина їм не дуже сильно чинить опір. Стресостійкість знижується зі збільшенням стресових ситуацій у житті.

45-56 балів – рівень стресостійкості нижчий за середній. У людини проявляються ланцюгові реакції фізичних і розумово-психічних порушень, і вона змушена частину своїх ресурсів витрачати на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають у процесі стресу. Слід якнайшвидше почати використовувати в повсякденному житті вправи з подолання стресу.

Понад 57 балів – низький рівень стресостійкості. Людина дуже вразлива для стресу, дуже чутлива до навантажень, тому змушена більшу частину своїх ресурсів витрачати на боротьбу зі стресом. Для неї характерне прагнення до конкуренції, досягнення мети, зазвичай вона не задоволена собою та обставинами і починає рватися до нової мети. Вона часто проявляє агресивність, нетерплячість, відстороненість. Їй слід вжити якихось цілеспрямованих дій проти стресу, який її долає, щоб повернути собі спокій, впевненість, працездатність.

Методика «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл)

Кожне твердження оцінюється за шкалою від 1 до 6. А саме:

1. Повністю не згоден;
2. Здебільшого не згоден;
3. Частково не згоден;
4. Частково згоден;
5. Здебільшого згоден;
6. Повністю згоден;

Перелік тверджень:

1. Як негативні, так і позитивні емоції служать для мене джерелом знання про те, як чинити в житті.
2. Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я маю змінити в моєму житті.
3. Я спокійний, коли відчуваю тиск збоку.
4. Я здатний спостерігати зміну своїх почуттів.
5. Коли потрібно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.
6. Коли необхідно, я можу викликати у себе широкий спектр позитивних емоцій, такі як веселощі, радість, внутрішній підйом і гумор.
7. Я стежу за тим, як я відчуваюся.
8. Після того як щось засмутило мене, я можу легко впоратись зі своїми почуттями.
9. Я здатний вислуховувати проблеми інших людей.
10. Я не зациклююсь на негативних емоціях.
11. Я чутливий до емоційних потреб інших.
12. Я можу діяти заспокоїливо на інших людей.
13. Я можу змусити себе знову і знову долати перешкоди.
14. Я намагаюсь підходити творчо до життєвих проблем.
15. Я адекватно реагую на настрої, спонукання та бажання інших людей.

16. Я можу легко входити в стан спокою, готовності та зосередженості.
17. Коли дозволяє час, я звертаюсь до своїх негативних почуттів та розбираюся, у чому проблема.
18. Я здатний швидко заспокоїтись після несподіваного засмучення.
19. Розуміння моїх істинних почуттів є важливим для підтримки «хорошої форми».
20. Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражені відкрито.
21. Я добре можу розпізнавати емоції за виразом обличчя.
22. Я можу легко відкинути негативні почуття, коли необхідно діяти.
23. Я добре розпізнаю знаки в спілкуванні, які вказують на те, чого інші потребують.
24. Люди вважають мене добрим знавцем переживань інших людей.
25. Люди, які усвідомлюють свої справжні почуття, краще керують своїм життям.
26. Я здатний покращити настрій інших людей.
27. Зі мною можна порадитися з питань відносин між людьми.
28. Я добре налаштовуюсь на емоції інших людей.
29. Я допомагаю іншим використовувати їх спонукання для досягнення особистих цілей.
30. Я можу легко відключитися від переживання неприємностей.

Обробка й інтерпретація результатів.

Ключ Шкала «Емоційна обізнаність» - пункти 1, 2, 4, 17, 19, 25.

Шкала «Керувати своїми емоціями» - пункти 3, 7, 8, 10, 18, 30.

Шкала «Самотивація» - пункти 5, 6, 13, 14, 16, 22.

Шкала «Емпатія» - пункти 9, 11, 20, 21, 23, 28.

Шкала «Розпізнавання емоцій інших людей» - пункти 12, 15, 24, 26, 27, 29.

Рівні парціального емоційного інтелекту відповідно до знаків результатів:

14 і більш - високий;

8-13 - середній;

7 і менш - низький.

Інтеграційний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знаку визначається наступними кількісними показниками:

70 і більш - високий;

40-69 середній;

39 і менше – низький.

Шкала самооцінки М. Розенберга

1. Загалом я собою задоволений.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;
- Швидше не згоден;
- Цілком не згоден;

2. Часом мені здається, що я не зовсім добрий.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;
- Швидше не згоден;
- Цілком не згоден;

3. Я відчуваю, що маю ряд хороших якостей.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;
- Швидше не згоден;
- Цілком не згоден;

4. Багато речей я здатний робити не гірше більшості інших людей.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;
- Швидше не згоден;
- Цілком не згоден;

5. Мені здається, що мені нема чим пишатися.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;
- Швидше не згоден;
- Цілком не згоден;

6. Часом я справді відчуваю себе непотрібним.

- Цілком згоден;
- Швидше згоден;

- Швидше не згоден;

- Цілком не згоден;

7. Я відчуваю себе гідною людиною.

- Цілком згоден;

- Швидше згоден;

- Швидше не згоден;

- Цілком не згоден;

8. Я хотів би більше поважати себе.

- Цілком згоден;

- Швидше згоден;

- Швидше не згоден;

- Цілком не згоден;

9. Загалом, я схильний вважати себе невдахою.

- Цілком згоден;

- Швидше згоден;

- Швидше не згоден;

- Цілком не згоден;

10. Я ставлюся до себе позитивно.

- Цілком згоден;

- Швидше згоден;

- Швидше не згоден;

- Цілком не згоден;

Ключ і обробка результатів тесту.

За кожну відповідь нарахуйте собі бали відповідно до ключа.

прямі запитання: 1,3,4,6

зворотні питання – 2,5,7,8,9,10 – бали в них нараховуються навпаки: 4 = 1, 3 =

2, 2 = 3, 1 = 4. Рівень самоповаги дорівнює сумі балів.

Інтерпретація.

10 – 18 балів – вам не вистачає самоповаги, її дуже мало, ви схильні в усьому поганому звинувачувати себе, бачите тільки свої недоліки і акцентуєте увагу

тільки на своїх слабких сторонах, ви потрапили в замкнене коло самознищення, яке не дозволяє вам ставити цілі і досягати успіху. У кожній події ви шукайте підтвердження своєї нікчемності.

18 – 22 балів – ви балансуєте між самоповагою і самознищенням, успіхи піднімають вас до небувалих вершин і самоповага зашкалює, проте невдачі підживлюють низьку самооцінку і скидають вас в прірву, ваша думка про себе коливається то в одну, то в іншу сторону.

23 – 34 бали – самоповага у вас переважає, і ви можете адекватно оцінювати свої достоїнства і недоліки, можете погодитися з тим, що буваєте неправі, зберігаєте повагу до себе при невдачах, але схильні іноді займатися затягнутим «самобичуванням», що чогось не передбачили, не помітили, «соломку НЕ підстелили», в результаті, така поведінка не дозволяє змиритися з тим, що змінити неможливо і швидко зреагувати і відкоригувати там, де є можливість.

35 – 40 балів – ви поважаєте себе як людину, особистість, професіонала і робите все для того, щоб продовжувати поважати себе і далі: розвиваєтеся, вдосконалюєтеся в професії, духовному та інтелектуальному плані, в сфері відносин, вмієте робити уроки з помилок і важких ситуацій . Це норма, до якої варто прагнути.

Методика «Агресивна поведінка»**(Є.П. Ільїн та П.А Ковальов)**

Мета: визначення стриманості/нестриманості й типу агресивної поведінки.

Інструкція. На кожне твердження треба дати відповідь «так» (знак «+») або «ні» (знак «-»).

1. Я не можу втриматися від грубих слів, якщо хтось не згоден зі мною.
2. Інколи я пліткую про людей, яких недолюблюю.
3. Я ніколи не драбуюся настільки, щоб кидатися предметами.
4. Я рідко даю здачу, якщо мене вдарять.
5. Інколи я в грубій формі вимагаю, щоб поважали мої права.
6. Від люті я часто проклинаю свого кривдника.
7. Я можу пригадати випадки, коли був такий злий, що -хапав речі, які потрапляли під руку, і трощив їх.
8. Якщо я розізлюся, то можу вдарити людину.
9. Якщо мене хтось драгує, я готовий сказати все, що про нього думаю.
10. Якщо виникає конфлікт у школі, найчастіше я «розряджаюся», розмовляючи з друзями та близькими.
11. Інколи я виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу кулаком.
12. Якщо для захисту моїх прав потрібно застосовувати фізичну силу, я так і роблю.
13. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
14. Я часто розповідаю вдома про вади однокласників, які мене критикують.
15. Спересердя я можу штурнути все, що потрапить під ноги.
16. У дитинстві мені подобалося битися.
17. Я часто погрожую людям, хоч і не збираюся виконувати погроз.
18. Я часто обмірковую, що хочу сказати вчителю, але так і не роблю цього.
19. Я вважаю, що непристойно стукати по столу, навіть якщо людина сердита.
20. Якщо хтось узяв мою річ і не повертає її, я можу застосувати силу.
21. Під час сварки я часто серджуся і кричу.

22. Я вважаю, що оцінювати людину поза очі неетично.
23. Не було такого, щоб я від злості щось розтрощив.
24. Я ніколи не застосовую фізичної сили для вирішення конфліктних питань.
25. Навіть якщо я злюся, грубі висловлювання не використовую.
26. Я не пліткую про людей, навіть якщо вони мені не дуже подобаються.
27. Я можу так розізлитися, що трощитиму все підряд.
28. Я не здатний ударити людину.
10. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона цього заслуговує.
11. Інколи про себе я називаю поганими словами вчителя, якщо мені не подобаються його рішення.
12. Мені не подобаються люди, які виливають своє зло на дітей, роздаючи їм стусани.
13. Люди, які постійно чіпають вас, заслуговують на те, щоб їх ударили.
14. Хоч який би я не був злий, я намагаюся не ображати інших.
34. Після неприємностей у школі я часто конфліктую вдома.
35. Коли я хвилююся, то грюкаю дверима.
36. Я ніколи не любив битися.
37. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.
38. Якщо у транспорті мені наступили на ногу, я сварюся.
39. Я зневажаю батьків, які бють своїх дітей.
40. Краще переконати людину, ніж принижувати її фізично.

Обробка та інтерпретація отриманих даних.

За кожен збіг з ключем нараховується 1 бал:

1. Пряма вербальна агресія: «+» — 1, 5, 9, 13, 17, 21, 37; «-» - 25, 29, 33.
2. Непряма вербальна агресія: «+» — 2, 6, 10, 14, 18, 30, 34, 38; «-» - 22, 26.
3. Пряма фізична агресія: «+» — 8, 12, 16, 20, 32; «-» — 4, 24, 28, 36, 40.
4. Непряма фізична агресія: «+» — 7, 11, 15, 27, 35; «-» — 3, 19, 23, 31, 39.

Що більша загальна сума набраних балів, то вища схильність людини до агресії.

Низький рівень – 0-2 бали.

Середній рівень – 3-4 бали.

Високий рівень – 5-10 балів.

Сума балів за пряму і непрямую фізичну агресію та пряму вербальну агресію 20 і більше балів дає підстави говорити про нестриманість, 10 і менше — про стриманість (втримку).

Методика дозволяє дослідити психологічні особливості за 4 шкалами: схильність до прямої вербальної агресії; схильність до непрямой вербальної агресії; схильність до прямої фізичної агресії; схильність до непрямой фізичної агресії, а також за інтегральним показником – рівнем нестриманості.

Кожна субшкала складається з 10 пунктів і вимірює, в якому ступені у людини представлений той чи інший спосіб агресивної поведінки. Сума показників усіх чотирьох шкал демонструє величину загальної агресії. Крім того, сума показників вираженості прямої фізичної, непрямой фізичної та прямої вербальної агресії дозволяє отримати показник, що характеризує нестриманість особистості.